पाठीं सप्तमीची प्रश्नसिद्धी। बोलोनि प्रयाणसिद्धी।
एवं ते सकळवाक्य अवधि। अष्टमाध्यायी॥ ज्ञा. १०-२९.

मागील अध्यायाच्या शेवटी भगवंतांनी अर्जुनाला संक्षेपाने सांगितले की, 'अधिभूत व अधिदैव यांना जाणून अधियज्ञ जो मी त्याची प्राप्ति ज्याने करून घेतली त्या पुरुषाला अंतकाली शरीरवियोगाचे दुःख होत नाही,' त्याबाबत अर्जुनाने भगवंताला सात प्रश्न विचारल्यावरून भगवान या अध्यायात आपल्या बोलण्याचे स्पष्टीकरण करीत आहेत. (१ - ५). अर्जुनाने नुसता विचारण्याचा अवकाश की, वत्साला पाजण्यासाठी अधीर झालेल्या धेनूप्रमाणे देव कसे उतावीळ झाले होते याचे वर्णन करून भगवंताच्या म्हणण्याचा अनुवाद श्रीज्ञानदेव करतात. (६ - १४).

श्रीभगवान म्हणतात, आकाराला आलेल्या सर्व नाशिवंत पदार्थात ओतप्रोत भरलेले जे सूक्ष्म अविनाशी तत्त्व आहे त्याला ब्रह्म म्हणतात. (१५ - १७). सृष्टीचा आकार उत्पन्न झाला तरी त्याबरोबर उत्पन्न होत नाही, अथवा सृष्टीचा लय झाला तरी त्याबरोबर नाश होत नाही, अशी जी त्या ब्रह्माची सहजस्थिति तिला अध्यात्म म्हणतात. (१८ - १९). विशुद्ध व निराकार ब्रह्माच्या ठिकाणी चराचर चित्रविचित्र सृष्टि उत्पन्न होते, असा कर्त्याविना अव्यक्ताच्या ठिकाणी दिसणारा जो व्यापार त्या व्यापाराला कर्म हे नाव आहे. (२० - २९). पंचमहाभूतांचा संयोग झाला की, जे नामरूपात्मक शरीर दिसते व वियोग झाला की जे नाहीसे होते, त्याला अधिभूत म्हणतात. (३० - ३२). जो वास्तविक परमात्माच आहे पण अहंकारमुळे निराळा झाल्यासारखा होऊन शरीरात राहतो, त्याला अधिदैव म्हणतात. (३३ - ३७). ब्रह्म तो मीच आहे. एऱ्हवी अधिभूत, अधिदैव, हेहि मीच आहे, पण काय करावे अविद्येमुळे ते तत्त्व हीन दशेला आले आहे. तो हिणकसपणा गेला की मूळचा अधियज्ञ आहेच. (३८ - ४७). हा हिणकसपणा घालविण्याचा मार्ग म्हणजे वैराग्याच्या आधाराने इंद्रियांना प्रिय असलेले विषय बाहेर टाकून [illegible] साधन करणे हा आहे. शेवटी त साधनहि नाहीसे होऊन साध्यच शिल्लक राहते. (४८ - ५३). आपल्या बोलण्याकडे बुद्धिमान् अर्जुनाचे पूर्ण लक्ष आहे, हे पाहून अधिक आनंदयुक्त होऊन भगवान अंतकालची स्थिति सांगतात. (५४ - ५८). ज्या पुरुषांनी मरणापूर्वी असा अभ्यास करून मद्रूपता प्राप्त करून घेतली आहे; त्यांना शरीर पडण्याचे कष्ट तरी कोठले ? शरीर खपलीप्रमाणे केव्हां पडले हेहि त्यांना समजून येत नाही. पाण्यात बुडविलेला घट पाण्यात असतानाच फुटला म्हणजे जसे होते तसे त्या योग्याचे होते. (५९ - ६८). याप्रमाणे अर्जुनाच्या प्रश्नांची उत्तरे देऊन भगवान एक महत्त्वाचा सिद्धान्त सांगतात की, जिवंत असताना ज्या गोष्टीची आपणास आवड असते, तीच गोष्ट मरणसमयी आठवते व मरणसमयी जी गोष्ट आठवते त्याच गतीला तो पुरुष जातो. (६९ - ७५). असे असल्यामुळे तू नेहमी माझेच स्मरण ठेव व लढ म्हणजे तू मद्रूपच होशील. मग युद्ध करण्यास कसली भीति आहे ? (७६ - ७९). याचा अनुभव घ्यायचा असेल तर मी सांगतो त्याप्रमाणे चित्ताला माझी मोहर लावण्याचा अभ्यास कर. तुझे चित्त मद्रूप झाल्यावर तुझ्या मागचा जन्ममरणाचा शीण कायमचा नाहीसा होईल. (८० - ८५). प्रयाणकाळ प्राप्त झाला असता योगयुक्त होऊन स्थिर अंतःकरणाने अव्यंग ब्रह्माचे जो स्मरण करतो, तो त्या परमपुरुषाप्रत जातो. हे सांगताना त्या ब्रह्माचे स्वरूप व योगसाधनाचे स्पष्टीकरण भगवंतांनी केले आहे. घटाखाली झाकलेला दिवा केव्हां विझला हे जसे कळत नाही, तसे त्या योगी पुरुषाचे शांतपणे देहावसान होते. (८६ - ९९). या अविनाशी ब्रह्माच्या प्राप्तीसाठी विरक्त, निष्काम व तपी पुरुष अहर्निश हा प्रयत्न करीत असतात, परंतु त्यांनाहि ते प्राप्त होण्यास

अत्यंत कठीण आहे. प्रत्यक्ष वेदासहि ते अगम्य राहिले. योगी पुरुषांना त्याची प्राप्ति कशी होते तो साधनमार्ग पुन्हा संक्षेपाने सांगतात. (१०० - १११). यासाठी मनाची बाहेर धावण्याची खोड मोडून ते मन अंतर्मुख होणे अत्यत अवश्य आहे व ही वाईट खोड जाण्यासाठी सर्व बाजूंनी संयमी व निग्रही जीवन घालविणे जरूर आहे. याप्रमाणे मन स्थिर झाल्यावर प्राणाबरोबर ॐकाराचे चिंतन करावे. काही काळाने चिंतन करता करता ॐ चे स्मरणहि नाहीसे होईल व पूर्ण ब्रह्मैक्याचा अनुभव येईल. (११२ - ११९).

अंतकाळी स्मरण करावे असे भगवंतांनी सांगितले; पण मरणकाळी मनुष्याची असहाय स्थिति झाली असतांना हे स्मरण निश्चितपणे होणे कठीण आहे. या शंकेचे भगवान निरसन करतात. सर्व विषयांचा त्याग करून जन्मभर माझेच अखंड चिंतन करणाऱ्या भक्तांच्या सेवेचे माझ्या डोक्यावर इतके ऋण झालेले असते की, ते फेडण्याकरिता मी त्यांची अंतकाळी सेवा करतो. म्हणजे मी त्यांना माझा स्वरूपबोध व स्मरण देतो आणि माझ्याप्रत त्यांना आणतो. वास्तविक हेहि मला करण्याची जरुरी नाही, कारण मरणाच्या अगोदरच ते मला मिळालेले असतात व मरणानंतर अनायासे त्यांची जन्ममरणाच्या फेऱ्यातून सुटका होते. (१२० - १५१). अनेक अनर्थ, संकटे व दुःखे भरलेल्या शरीरातून अशा रीतीने सुटणे हे फार महत्त्वाचे आहे. एवढा मोठा स्वर्गातला इंद्र व त्यापेक्षाहि सत्यलोकातला ब्रह्मदेव; त्याचा दिवस उगवल्यावर त्रैलोक्याची उत्पत्ति होते व त्याची रात्र झाली म्हणजे हा त्रैलोक्याचा पसारा मावळतो. पण त्यांच्याहि मागचे 'पुनरपि जननं पुनरपि मरणम्' सुटले नाही. (१५२ - १६९). ब्रह्मदेवाची व्यक्त सृष्टि प्रलयकाळी अव्यक्तात लीन होते. या दोन्ही व्यक्ताव्यक्तांना आधारभूत असणारे अक्षरचैतन्य वेगळेच आहे, त्याचा सृष्टितील व्यवहारांशी कांहीसुध्दा संबंध नाही; सृष्टीचा लय झाला तरी त्याचीहि त्या चैतन्याला दाद नसते. या चैतन्याच्या प्राप्तीचा एकनिष्ठ भक्ति हा सरळ मार्ग आहे. कायावाचामनेकरून एका परमात्म्याचीच सेवा करणे याचे नांव एकनिष्ठ भक्ति. अशा भक्ताचे घर ते चैतन्य आपणहून शोधीत येते. ज्याप्रमाणे लाकूड एकदा अग्निरूप झाल्यावर लाकूडपणा शिल्लक राहत नाही, त्याप्रमाणे परमात्मवस्तूला पावल्यानंतर भक्तांना पुनः जन्ममरण नाही. (१७० - २०३).

जन्ममरणात सापडणे अथवा त्यातून सुटणे ही दोन्ही (कांही अंशाने) मरणकाळच्या स्थितीवर व काळावर अवलंबून आहेत. प्रयाणसमयी जर देहात अग्नीचे बल असेल व बाहेर उत्तरायण, शुक्ल पक्ष व दिवस असा काळ असेल तर योग्याला सायुज्यसिद्धि प्राप्त होते; हा अर्चिरादि मार्ग आहे. याउलट मरणकाळी जर शरीरात कफवाताचा जोर असेल व बाहेर दक्षिणायन, वद्य पक्ष व रात्र अशी वेळ असेल तर जन्मभर केलेला योगाभ्यास हातचा जाऊन योग्याला पुनः जन्म घ्यावा लागतो. याला धूम्रमार्ग म्हणतात. (२०४ - २३६).

एक सरळ व एक आड, असे हे दोन्ही मार्ग अनादि काळापासून चालत आले आहेत. मरणसमयी यापैकी कोणता मार्ग मिळेल हे कांही निश्चितपणे आपल्या अधीन नाही; म्हणून त्यावर अवलंबून राहता येत नाही. परंतु जे पुरुष आपण मरण्यापूर्वीच वस्तुरूप होऊन राहिलेले असतात, त्यांना मरणाच्या वेळी कोठलाहि का मार्ग मिळेना, त्यांच्या अखंड ब्रह्मभावाचा किंचितहि बिघाड होत नाही. (२३७ - २५७). या पुरुषांना ऐहिक अथवा पारलौकिक ऐश्वर्याचा किंचितहि मोह राहिलेला नसतो. इंद्रपदालाहि ते अशाश्वत म्हणून तुच्छ लेखून परब्रह्माच्या ठिकाणी ते स्थिर झालेले असतात. (२५८ - २६७).

श्रीज्ञानदेव म्हणतात, ही योगीश्वरांची कथा, त्या योग्यांचेच निजध्येय जे परब्रह्म तेच श्रीकृष्णरूपाने अर्जुनाला सांगत होते; त्याचा अनुवाद संजयाने धृतराष्ट्राला केला व तोच मी श्रीनिवृत्तिनाथांच्या कृपेने तुम्हाला सांगत आहे. (२६८ - २७१).

 # अध्याय आठवा : ब्रह्माक्षरनिर्देशयोग

अर्जुन उवाच :

किं तद्ब्रह्म किमध्यात्मं किं कर्म पुरुषोत्तम । अधिभूतं च किंप्रोक्तमधिदैवं किमुच्यते ॥ १ ॥

मग अर्जुनें म्हणितलें । हां हो जी अवधारिलें । जें म्यां पुसिलें । तें निरूपिजो ॥ १ ॥ सांगा कवण तें ब्रह्म । कायसया नाम कर्म । अथवा अध्यात्म । काय म्हणिपे ॥ २ ॥ अधिभूत तें कैसें । एथ अधिदैव तें कवण असे । हें उघड मी परियेसें । तैसें बोला ॥ ३ ॥

अधियज्ञः कथं कोऽत्र देहेऽस्मिन्मधुसूदन । प्रयाणकाले च कथं ज्ञेयोऽसि नियतात्मभिः ॥ २ ॥

देवा अधियज्ञ तो काई । कवण पां इये देहीं । हें अनुमानासि कांहीं । दिठी न भरे ॥ ४ ॥ आणि नियता अंतःकरणीं । तूं जाणिजसी देहप्रयाणीं । तें कैसेनि हें शार्ङ्गपाणी । परिसवा मातें ॥ ५ ॥ देखा धवळारीं चिंतामणीचां । जरी पहुडला होय दैवाचा । तरी वोसणतांही बोलु तयाचा । परी सोपु न वचे ॥ ६ ॥ तैसें अर्जुनाचिया बोलासवें । आलें तेंचि म्हणितलें देवें । परियेसें गा बरवें । जें पुसिलें तुवां ॥ ७ ॥ किरीटी कामधेनूचा पाडा । वरी कल्पतरूचा आहे मांदोडा । म्हणोनि मनोरथसिद्धीचिया चाडा । तो नवल नोहे ॥ ८ ॥ कृष्ण कोपोनि ज्यासी मारी । तो पावे ब्रह्मसाक्षात्कारीं । मा कृपेनें उपदेशु करी । तो कैशापरी न पवेल ॥ ९ ॥ जैं कृष्णाचेया होइजे आपण । कृष्ण होय आपुलें अंतःकरण । तैं संकल्पाचें आंगण । वोळगती सिद्धी ॥ १० ॥ परि ऐसें जें प्रेम । तें अर्जुनींचि आथि निस्सीम । म्हणऊनि तयाचे काम । सदां सफल ॥ ११ ॥ या कारणें अनंतें । तें मनोगत तयाचें पुसतें । होईल जाणूनि आइतें । वोगरूनि ठेविलें ॥ १२ ॥ जें अपत्य थानींहूनि निगे । तयाची भूक ते मायेसीचि लागे । एऱ्हवीं तें शब्दें काय सांगे । मग स्तन्य दे येरी ॥ १३ ॥ म्हणोनि कृपाळुवा गुरुचिया ठायीं । हें नवल नोहे कांहीं । परि तें असो आइका काई । जें देवो बोलता झाला ॥ १४ ॥

श्रीभगवानुवाच :

अक्षरं ब्रह्म परमं स्वभावोऽध्यात्ममुच्यते । भूतभावोद्भवकरो विसर्गः कर्मसंज्ञितः ॥ ३ ॥

मग म्हणितलें सर्वेश्वरें । जें आकारीं इये खोंकरे । कोंदलें असत न खिरे । कवणे काळीं ॥ १५ ॥ एऱ्हवीं सपूरपण तयाचें पहावें । तरि शून्यचि नव्हे स्वभावें । वरि गगनाचेनि पालवें । गाळूनि घेतलें ॥ १६ ॥ जें ऐसेंही परि विरुळें । इये विज्ञानाचिये खोळे । हालवलेंही न गळे । तें परब्रह्म ॥ १७ ॥

 अध्याय आठवा : ब्रह्माक्षरनिर्देशयोग

अर्जुन म्हणाला, हे पुरुषोत्तमा, ते ब्रह्म म्हणजे काय ? अध्यात्म म्हणजे काय ? कर्म म्हणजे काय ? अधिभूत कशाला म्हणतात ? अधिदैव कशाला म्हणतात ? १.

मग अर्जुन म्हणाला, अहो महाराज, ऐकले का ? जे मी विचारले ते सांगावे. १. सांगा, ते ब्रह्म कोणते ? कर्म कशाचे नांव आहे ? आणि अध्यात्म म्हणतात ते काय ? २. अधिभूत म्हणतात ते कसे आहे ? यात अधिदैव ते कोण आहे ? हे मला स्पष्ट समजेल असे सांगा. ३.

हे मधुसूदना, या देहात अधियज्ञ कोणता व कसा ? अंतःकरणनिग्रह केलेले (योगी) प्रयाणकाळी तुला कसा जाणतात ? २.

देवा, अधियज्ञ तो काय आहे व त्या देहात तो कोण आहे, हे अनुमानाने पाहू म्हटले तर कांहीच समजुतीस येत नाही. ४. आणि हे श्रीकृष्णा, ज्या पुरुषांनी आपले अंतःकरण स्वाधीन करून घेतले आहे त्या पुरुषांकडून त्यांच्या प्रयाणकाली तू जाणला जातोस तो कसा, हे मला ऐकवा. ५. (ज्ञानेश्वर महाराज म्हणतात), पहा, एखादा भाग्यवान पुरुष जर चिंतामणीच्या घरात निजला असेल, तर त्याचे बरळण्यातीलहि शब्द पण ते व्यर्थ जाणार नाहीत. ६. त्याप्रमाणे अर्जुनाच्या विचारण्याबरोबरच श्रीकृष्णाच्या मनात जे आले तेच श्रीकृष्ण सांगू लागले, 'अरे जे तू विचारलेस ते चांगले ऐक.' ७. अर्जुन हा कामधेनूचा बछडा असून शिवाय तो कल्पतरूच्या मांडवाखाली (बसला) आहे; म्हणून त्याने आपले मनोरथ सिद्धीस जावे अशी इच्छा केली तर त्यात आश्चर्य नाही. ८. श्रीकृष्ण रागावून ज्याचा वध करतो, त्यास ब्रह्माचा साक्षात्कार होतो; मग ज्याला कृपेने उपदेश करील तो ब्रह्मसाक्षात्काराला कसा पावणार नाही ? ९. जेव्हां आपण कृष्णाचे (अनन्य भक्त) व्हावे, (तेव्हां) आपले (भक्ताचे) अंतःकरण कृष्ण होते व मग त्या वेळी आपल्या संकल्पाच्या अंगणात अष्टमहासिद्धि राबतात. १०. परंतु असे जे प्रेम ते अर्जुनाच्याच ठिकाणी अमर्याद आहे म्हणून त्याच्या इच्छा सदा सफल आहेत. ११. यासाठी श्रीकृष्णांनी अर्जुन आपल्याला ही गोष्ट विचारील, अशी त्याच्या मनातील गोष्ट ओळखून अगोदरच त्या गोष्टीरूपी पक्वान्नाचे ताट वाढून ठेवले. १२. कारण की, स्तनपान केल्यानंतर दूर झालेल्या मुलाची भूक आईला लागते; एऱ्हवी ते शब्दाने 'मला भूक लागली. दूध पाज' असे सांगते काय ? आणि मग ती पाजते. १३. म्हणून कृपाळू गुरूच्या बाबतीत हे कांहीच आश्चर्य नाही; परंतु ते असो. देव जे कांही बोलले ते ऐका. १४.

श्रीकृष्ण म्हणाले, जे परम अविनाशी आहे ते ब्रह्म. ब्रह्माची (आकाराच्या उत्पत्तिविनाशां-बरोबर उत्पन्न व नष्ट न होणे ही) जी सहज स्वरूपस्थिति तिला अध्यात्म असे म्हणतात. (अक्षर ब्रह्मापासून) भूतमात्रादि (चराचर) पदार्थांची उत्पत्ति करणारा जो सृष्टिव्यापार, त्याचे नांव कर्म. ३.

मग सर्वेश्वर श्रीकृष्ण म्हणाले, जे या सर्व फुटक्या (नाशिवंत) आकारमात्रात गच्च भरले असताहि कोणत्याहि वेळी गळत नाही; १५. एऱ्हवी त्याचा सूक्ष्मपणा पाहू गेले तर ते शून्यच वाटेल पण ते स्वभावाने शून्य नव्हे. (कारण, ते मूळचे सत् आहे.) शिवाय ते इतके सूक्ष्म आहे की, सूक्ष्मात सूक्ष्म जे आकाश, त्याच्या पदरातून ते गाळून घेतले आहे. १६. जे इतकेहि सूक्ष्म असून झिरझिरीत असलेल्या या प्रपंचरूप वस्त्राच्या गाळणीतून हालवले तरी गळत नाही ते परब्रह्म होय. १७. आणि आकाराला आलेल्या

आणि आकाराचेनि जालेपणें । जन्मधर्मातें नेणे । आकारलोपीं निमणें । नाहीं कहीं ॥ १८ ॥ ऐशिया आपुलियाची सहजस्थिती । जया ब्रह्माची नित्यता असती । तया नाम सुभद्रापती । अध्यात्म गा ॥ १९ ॥ मग गगनीं जेविं निर्मळें । नेणों कैचीं एके वेळे । उठती घनपटळें । नानावर्णें ॥ २० ॥ तैसे अमूर्तीं तिये विशुद्धे । महदादि भूतभेदें । ब्रह्मांडाचे बांधे । होंचि लागती ॥ २१ ॥ पैं निर्विकल्पाचिये बरडी । कीं आदिसंकल्पाची फुटे विरूढी । आणि ते सर्वेंचि मोडोनि ये ढोंढी । ब्रह्मगोळकांची ॥ २२ ॥ तया एकैकाचे भीतरीं पाहिजे । तंव बीजाचाचि भरिला देखिजे । माजीं होतियां जातियां नेणिजे । लेख जीवां ॥ २३ ॥ मग तया गोळकांचे अंशांश । प्रसवती आदिसंकल्प असमसहास । हें असो ऐसी बहुवस । सृष्टि वाढे ॥ २४ ॥ परि दुजेनविण एकला । परब्रह्मचि संचला । अनेकत्वाचा आला । पूर जैसा ॥ २५ ॥ तैसें समविषमत्व नेणों कैचें । वायांचि चराचर रचे । पाहातां प्रसवतिया योनींचे । लक्ष दिसती ॥ २६ ॥ येरी जीवभावाचिये पालवियें । कांहीं मर्यादाच करूं नये । पाहिजे कवण हें आघवें विये । तंव मूळ तें शून्य ॥ २७ ॥ म्हणूनि कर्ता मुदल न दिसे । आणि शेखीं कारणही कांहीं नसे । माजीं कार्यचि आपैसें । वाढों लागे ॥ २८ ॥ ऐसा करितेनवीण गोचरु । अव्यक्तीं हा आकारु । निपजे जो व्यापारु । तया नाम कर्म ॥ २९ ॥

अधिभूतं क्षरो भावः पुरुषश्चाधिदैवतम् । अधियज्ञोऽहमेवात्र देहे देहभृतां वर ॥ ४ ॥

आतां अधिभूत जें म्हणिपे । तेंहि सांगों संक्षेपें । तरी होय आणि हारपे । अभ्र जैसें ॥ ३० ॥ तैसें असतेपण आहाच । नाहीं होइजे हें साच । जयांतें रूपा आणिती पांचपांच । मिळोनियां ॥ ३१ ॥ भूतांतें अधिकरूनि असे । आणि भूतसंयोगे तरि दिसे । जें वियोगवेळे भ्रंशे । नामरूपादिक ॥ ३२ ॥ तयातें अधिभूत म्हणिजे । मग अधिदैव पुरुष जाणिजे । जेणें प्रकृतीचें भोगिजे । उपार्जिलें ॥ ३३ ॥ जो चेतनेचा चक्षु । जो इंद्रियदेशींचा अध्यक्षु । जो देहास्तमानीं वृक्षु । संकल्पविहंगाचा ॥ ३४ ॥ जो परमात्माचि परि दुसरा । जे अहंकारनिद्रा निदसुरा । म्हणोनि स्वप्नीचिया वोरबारा । संतोषे शिणे ॥ ३५ ॥ जीव येणें नांवें । जयातें आळविजे स्वभावें । तें अधिदैव जाणावें । पंचायतनींचें ॥ ३६ ॥ आतां इयेचि शरीरग्रामीं । जो शरीरभावातें उपशमी । तो अधियज्ञु एथ गा मी । पंडुकुमरा ॥ ३७ ॥ येर अधिदैवाधिभूत । तेंहि मीचि कीर समस्त । परि पंधरें किडाळा मिळत । काय सांकें

पदार्थांच्या उत्पत्तीबरोबर जे जन्मरूपी विकाराला जाणत नाही व आकारवान पदार्थ नाहीसे झाले तरी जे केव्हांहि नाश पावत नाही; १८. अर्जुना, याप्रमाणे आपल्या सहज स्थितीने असणाऱ्या ब्रह्माचे जे अखंडत्व, त्या अखंडत्वास अध्यात्म हे नांव आहे १९. मग ज्याप्रमाणे निर्मळ आकाशात एकदम निरनिराळ्या अनेक रंगांच्या मेघांच्या फळ्या कशा येतात हे कळत नाही; २०. त्याप्रमाणे त्या विशेष शुद्ध व निराकार अशा ब्रह्माच्या ठिकाणी महत्तत्त्व वगैरे भूतभेदाने ब्रह्मांडाचे आकार उत्पन्न व्हावयासच लागतात. २१. निर्विकल्प परब्रह्मरूपी माळजमिनीवर मूळसंकल्प (एकोऽहं बहु स्याम्) रूपी अंकूर फुटतो आणि त्याबरोबरच ब्रह्मगोळकाचे आकार दाट येतात. २२. त्या एकेक ब्रह्मांडांमध्ये पाहावे, तो ते ब्रह्मांड बीजांनीच (मूळ संकल्पांनीच) भरलेले दिसते; व एकेका ब्रह्मांडा-मध्ये होणाऱ्या-जाणाऱ्या जीवांची (तर) गणति नाही. २३. मग त्या गोळकांमधील अंशरूपी एकेक जीव, असंख्य आदिसंकल्प करावयास लागले. हे असो. याप्रमाणे सृष्टि फार वाढावयास लागली. २४. पण दुसऱ्याशिवाय एक परब्रह्मच सर्वत्र भरलेले आहे आणि त्याच्या ठिकाणी अनेकत्वाचा जसा पूर आला आहे. २५. याप्रमाणे त्या ब्रह्माच्या ठिकाणी समविषमत्व कोठून आले, हे कळत नाही. तेथे उगीचच स्थावरजंगम पदार्थ उत्पन्न होतात. ते पाहिले असता प्रसवणाऱ्या योनींचे लक्षावधि प्रकार दिसतात. २६. इतर जीवभावांच्या पालवीची कांही गणनाच करता येत नाही. हे कोण प्रसवते ? म्हणून पाहू गेले तर त्याचे मूळ ते शून्य आहे. २७. म्हणून याचा मुळात कर्ता कोणी दिसत नसून, शेवटी याचे कारणहि कांही नाही व मध्ये कार्यच मात्र आपोआप वाढावयास लागले आहे. २८. याप्रमाणे कर्त्या-शिवाय अव्यक्ताच्या ठिकाणी (ज्याच्या योगे) हा भासमान होणारा आकार उत्पन्न होतो, असा जो व्यापार त्याला 'कर्म' हे नांव आहे. २९.

हे नरश्रेष्ठा, अधिभूत म्हणजे नश्वर पदार्थ; व जीव हाच अधिदैवत; आणि या देहात अधियज्ञ (देहभावाचा उपशमन करणारा) मीच आहे. ४.

आता अधिभूत ज्याला म्हणतात, तेहि थोडक्यात सांगतो. तर ज्याप्रमाणे ढग उत्पन्न होतात व लय पावतात; ३०. त्याप्रमाणे ज्याचे अस्तित्व उगीच वरवर असते व न होणे हेच ज्याचे खरे स्वरूप आहे आणि ज्याला पंचमहाभूते एकत्र होऊन व्यक्त दशेला आणतात. ३१. जे पंचमहाभूतांचा आश्रय करून असते; आणि पंचमहाभूतांचा संयोग (पंचीकरण) झाला तरच जे दिसते; आणि पंचमहाभूतांचा वियोग झाला असता जे नामरूपात्मक शरीर नाशाला पावते; ३२. त्याला (शरीराला) अधिभूत म्हणावे. मग अधिदैव म्हणजे पुरुष समजावा, तो प्रकृतीने मिळविलेले भोग भोगतो; ३३. जो चेतनेचा प्रकाशक आहे, जो इंद्रियरूपी देशाचा स्वामी आहे, आणि जो देह पडण्याच्या वेळी संकल्परूप पक्षी राहण्याचा वृक्ष आहे; ३४ जो वास्तविक परमात्माच आहे, पण जो दुसरा (वेगळा) झाला; कारण की त्यास अहंकाररूपी झोप येऊन (द्वैतभासात्मक) स्वप्नाच्या व्यवहाराने तो संतोष पावतो व कष्टी होतो; ३५. ज्याला जीव या नांवाने स्वभावतः बोलतात, त्याला पंचभूतात्मक शरीररूपी घरातील अधिदैव समजावे. ३६. आता याच शरीररूपी गावामध्ये जो शरीरभावाला (देहहंकारादिकांना) नाहीसे करतो, तो या शरीरातील अधियज्ञ, अर्जुना, मी आहे. ३७. इतर अधिदैव, अधिभूत तेहि सर्व खरोखर मीच

नोहे ॥ ३८ ॥ तरि तें पंधरेपण न मैळे । आणि किडाचियाही अंशा न मिळे । परि जंव असे तयाचेनि मेळें । तंव सांकेंचि म्हणिजे ॥ ३९ ॥ तैसें अधिभूतादि आघवें । हें अविद्येचेनि पालवें । झांकलें तंव मानावें । वेगळें ऐसें ॥ ४० ॥ तेचि अविद्येची जवनिक फिटे । आणि भेदभावाची अवधि तुटे । मग म्हणों एक होऊनि जरी आटे । तरी काय दोनी होती ॥ ४१ ॥ पैं केशांचा गुंडाळा । ठेविली स्फटिकशिळा । ते वरी पाहिली डोळां । तंव भेदली गमली ॥ ४२ ॥ पाठीं केश परौते नेले । आणि भेदलेपण काय नेणों जाहालें । तरि डांक देऊनि सांदिलें । शिळेतें काई ॥ ४३ ॥ ना ते अखंडचि आयती । परि संगें भिन्न गमली होती । ते सारीलिया मागौती । जैसी का तैसी ॥ ४४ ॥ तेवीं अहंभावो जाये । तरी ऐक्य तें आधींचि आहे । हेंचि साचें जेथ होये । तो अधियज्ञु मी ॥ ४५ ॥ पैं गा आम्हीं तुज । सकळ यज्ञ कर्मज । सांगितलें कां जें काज । मनीं धरूनि ॥ ४६ ॥ तो हा सकळ जीवांचा विसांवा । नैष्कर्म्यसुखाचा ठेवा । परि उघड करूनि पांडवा । दाविजत असे ॥ ४७ ॥ पहिलें वैराग्यइंधन परिपूर्तीं । इंद्रियानळीं प्रदीप्तीं । विषयद्रव्याचिया आहुती । देऊनियां ॥ ४८ ॥ मग वज्रासन तेचि उर्वी । शोधूनि आधारमुद्रा बरवी । वेदिका रचे मांडवीं । शरीराचां ॥ ४९ ॥ तेथ संयमाग्नीचीं कुंडें । इंद्रियद्रव्याचेनि पवाडें । पुजिती उदंडें । युक्तिघोषें ॥ ५० ॥ मग मनप्राण आणि संयमु । हाचि हवनसंपदेचा संभ्रमु । येणें संतोषविजे निर्धूमु । ज्ञानानळु ॥ ५१ ॥ ऐसेनि हें सकळ ज्ञानीं समर्पे । मग ज्ञान तें ज्ञेयीं हारपे । पाठीं ज्ञेयचि स्वरूपें । निखिल उरे ॥ ५२ ॥ तया नांव गा अधियज्ञु । ऐसें बोलला जंव सर्वज्ञु । तंव अर्जुन अतिप्राज्ञु । तया पातलें तें ॥ ५३ ॥ हें जाणोनि म्हणितलें देवें । पार्था परिसतु आहासि बरवें । या कृष्णाचिया संतोषासवें । येरु सुखाचा जाहला ॥ ५४ ॥ देखा बालकाचिया धणी धाइजे । कां शिष्याचेनि जाहलेपणें होईजे । हें सद्गुरूचि एकलेनि जाणिजे । कां प्रसवतिया ॥ ५५ ॥ म्हणोनि सात्त्विक भावांची मांदी । कृष्णाआंगीं अर्जुनाआधीं । न समातसे परी बुद्धी । सांवरूनि देवें ॥ ५६ ॥ मग पिकलिया सुखाचा परिमळु । का निवालिया अमृताचा कल्लोळु । तैसा कोंवळा आणि सरळु । बोलु बोलिला ॥ ५७ ॥ म्हणे परिसणेयांचया राया । आइकें बापा धनंजया । ऐसी जळों सरलिया माया । तेथ जाळितें तेंही जळे ॥ ५८ ॥

अंतकाले च मामेव स्मरन्मुक्त्वा कलेवरम् । यः प्रयाति स मद्भावं याति नास्त्यत्र संशयः ॥ ५ ॥

आहे. परंतु अस्सल सोने डांकाला मिळाले तर ते हिणकस होत नाही काय ? ३८. वास्तविक त्या सोन्याचा उत्तमपणा मळत नाही आणि ते सोने किडाच्या भागाबरोबर तद्रूप होत नाही. पण जोपर्यंत ते उत्तम सोने किडाच्या मिलाफाने असते तोपर्यंत त्याला हिणकसच म्हटले जाते. ३९. त्याप्रमाणे अधिभूत वगैरे हे सर्व जोपर्यंत अविद्येच्या पदराने झाकलेले आहेत, तोपर्यंत वेगळे असे समजावेत. ४०. तोच अविद्येचा पडदा काढला. म्हणजे द्वैतभावाची हद्द संपते. मग हे एकमेकांना मिळून तद्रूप झाले असे जर म्हणावे, तर पहिल्याप्रथम ते का दोन होते ? ४१. केसांचा गुंडाळा आहे (व त्यावर) स्फटिकाची शिळा ठेवली, तर ती वरून डोळ्याने पाहिली असता (फुटलेली) दिसते. ४२ नंतर केस त्या स्फटिक शिळेपासून दूर काढले, मग त्या शिळेचा फुटकेपणा कोठे गेला, ते कळत नाही. तर डाग देऊन त्या शिळेला जोडले काय ? ४३. तर नाही. ती मूळची अखंड होती तशीच आहे. परंतु केसाच्या संगतीने भंगलेली दिसत होती. ते केस दूर केल्यावर पुनः ती मूळची जशी अखंड होती तशीच आहे. ४४. त्याप्रमाणे अहंकार गेला तर ऐक्य मूळचेच आहे. हा प्रकार खरोखर जेथे घडतो, तो अधियज्ञ मी आहे. ४५. अरे, आम्ही जो हेतू मनात धरून सर्व यज्ञ कर्मापासून झाले आहेत, असे (चौथ्या अध्यायात) तुला सांगितले. ४६. तो हा अधियज्ञ सर्व जीवांचा विसावा आहे व नैष्कर्म्य सुखाचा ठेवा आहे. पण तुला तो मी उघड करून दाखवीत आहे. ४७. प्रथम वैराग्यरूपी भरपूर काष्ठांनि चांगला पेट घेतलेल्या इंद्रियरूपी अग्नीत शब्दादि विषयरूपी द्रव्यांच्या आहुति देऊन, ४८. नंतर वज्रासन हीच कोणी जमीन, ती शुद्ध करून, शरीररूपी मांडवात आधारमुद्रारूपी चांगला ओटा घालतात. ४९. तेथे ध्यानधारणा-समाधिरूपी अग्नीच्या कुंडात बंधत्रयाच्या मंत्रघोषाने इंद्रियरूपी विपुल द्रव्याच्या साह्याने यजन करतात. ५०. नंतर मन, प्राण आणि संयम अशा या यज्ञसंपत्तीच्या समारंभाने धूररहित ज्ञानरूप अग्नीला संतुष्ट करतात. ५१. अशा रीतीने हे वर सांगतिलेले साहित्य ज्ञानरूपी अग्नीमध्ये समर्पण केल्यावर, मग त्या ज्ञानाचाहि ज्ञेयामध्ये लय होतो. मागे केवळ ज्ञेयच स्वरूपाने राहते. ५२. त्यास अधियज्ञ असे नाव आहे. असे सर्वज्ञ श्रीकृष्ण ज्या वेळेस म्हणाले, त्या वेळेस अर्जुन अतिशयच बुद्धिमान असल्यामुळे त्याच्या ते लक्षात आले. ५३. हे लक्षात येऊन देव म्हणाले. अर्जुना, तू चांगल्या तऱ्हेने ऐकत आहेस; ह्या कृष्णाच्या संतोषाने अर्जुन आनंदित झाला. ५४. पहा, लहान मुलांच्या तृप्तीने आपण तृप्त व्हावे किंवा शिष्याच्या पूर्ण होण्याने आपण कृतार्थ व्हावे, हे एक जन्मदात्री आई किंवा सद्गुरूच समजतात, ५५. म्हणून अष्टसात्त्विक भावांचा समुदाय अर्जुनाच्या अगोदर श्रीकृष्णाच्या अंगी मावेनासा झाला. परंतु देवाने आपल्या बुद्धीने तो सावरून, ५६. नंतर सुख हेच कोणी पिकलेले फळ, त्याचा सुवास अथवा थंड अशा अमृताची लाट त्याप्रमाणे मृदु आणि सरळ असे भाषण केले. ५७. श्रीकृष्ण म्हणाले, श्रोत्यांतील श्रेष्ठा अर्जुना, बाबा ऐक. याप्रमाणे माया जळण्याची संपली की तिला जाळणारे जे ज्ञान तेहि त्याप्रसंगी जळून नाहीसे होते. ५८.

आणि मरणाच्या वेळी जो केवळ माझेच स्मरण करीत शरीराचा त्याग करून जातो, तो मत्स्वरूप पावतो; याविषयी संशय नाही. ५.

जें आतांचि सांगितलें होतें । अगा अधियज्ञ म्हणितला जयातें । जे आदींचि तया मातें । जाणोनि अंतीं ।। ५९ ।। ते देह झोळ ऐसें मानुनी । ठेले आपणपें आपणचि होऊनि । जैसा मठ गगना भरुनी । गगनींचि असे ।। ६० ।। ये प्रतीतीचिया माजघरीं । तयां निश्चयाची वोवरी । आली म्हणोनि बाहेरी । नव्हेचि से ।। ६१ ।। ऐसें सबाह्य ऐक्य संचलें । मीचि होऊनि असतां रचिलें । बाहेरी भूतांचीं पांचही खवलें । नेणतांचि पडिलीं ।। ६२ ।। उभयां उभेपण नाहीं जयाचें । मा पडिलिया गहन कवण तयाचें । म्हणोनि प्रतीतीचिये पोटींचें । पाणी न हाले ।। ६३ ।। ते ऐक्याची आहे वोतिली । कीं नित्यतेचिया हृदयीं घातली । जैसी समरससमुद्रीं धुतली । रुळेचिना ।। ६४ ।। पैं अथावीं घट बुडाला । तो आंतबाहेरी उदकें भरला । पाठीं दैवगत्या जरी फुटला । तरी उदक काय फुटे ।। ६५ ।। नातरी सर्पें कवच सांडिलें । कां उबारेन वस्त्र फेडिलें । तरी सांग पां कांहीं मोडलें । अवेवामाजीं ।। ६६ ।। तैसा आकारु हा आहाच भ्रंशे । वांचूनि वस्तु ते सांचलीचि असे । तेचि बुद्धि जालिया विसुकुसे । कैसेनि आतां ।। ६७ ।। म्हणोनि यापरी मातें । अंतःकाळीं जाणतसाते । जे मोकलिती देहातें । ते मीचि होती ।। ६८ ।। एऱ्हवीं तरी साधारण । उरीं आदळलिया मरण । जो आठवु धरी अंतःकरण । तेंचि होईजे ।। ६९ ।। जैसा कवणु एकु काकुळती । पळतां पवनगती । दुपाउलीं अवचितीं । कुहामाजीं पडिला ।। ७० ।। आतां तया पडणयाआरौतें । पडण चुकवावया परौतें । नाहीं म्हणोनि तेथें । पडावेंचि पडे ।। ७१ ।। तेविं मृत्यूचेनि अवसरें एकें । जें येऊनि जीवासमोर ठाके । तें होणें मग न चुके । भलतयापरी ।। ७२ ।। आणि जागता जंव असिजे । तंव जेणें ध्यानें भावना भाविजे । डोळा लागतखेंवो देखिजे । तेंचि स्वप्नीं ।।७३।।

यं यं वापि स्मरन्भावं त्यजत्यन्ते कलेवरम् । तं तमेवैति कौन्तेय सदा तद्भावभावितः ।। ६ ।।

तेविं जितेनि अवसरें । जें आवडोनि जीवीं उरे । तेंचि मरणाचिये मेरे । फार हों लागे ।। ७४ ।। आणि मरणीं जया जें आठवे । तो तेचि गतीतें पावे ।

तस्मात्सर्वेषु कालेषु मामनुस्मर युध्य च । मय्यर्पित मनोबुद्धिर्मामेवैष्यस्यसंशयम् ।। ७ ।।

म्हणोनि सदां स्मरावें । मातेचि तुवां ।। ७५ ।। डोळां जें देखावें । कां कानीं हन ऐकावें । मनीं जें भावावें । बोलावें वाचे ।। ७६ ।। तें आंत बाहेरी आघवें । मीचि करूनि घालावें । मग सर्वी काळीं स्वभावें ।

अर्जुना, ज्यास अधियज्ञ म्हणतात, म्हणून आताच सांगितले, त्या मला जे पुरुष जिवंत असतानाच जाणून मरणकाळीहि जाणतात, ५९. ज्याप्रमाणे मठ (घर) हा पोकळीने भरून पोकळीत असतो त्याप्रमाणे ते पुरुष देह खोटा आहे, असे विचाराने जाणून आपणच (आत्मरूप) होऊन आपल्या ठिकाणी असतात. ६०. अशा या वरील अनुभवाच्या माजघरात निश्चयाच्या खोलीत त्यास (झोप) आली. म्हणून त्यास बाह्य विषयांची आठवणच होत नाही. ६१. याप्रमाणे अंतर्बाह्य ऐक्य भरलेले असून, ते पुरुष मद्रूप होऊन राहिले असता बाहेर पांचहि भूतांच्या खपल्या पडल्या, तरी त्यास खबरच नाही. ६२. जिवंतपणी सर्व व्यवहार करीत असता ज्यास त्या शरीराच्या उभेपणाची जाणीव नाही, त्यास मग शरीर पडण्याचे संकट कोणते असणार ? म्हणून अशाहि प्रसंगी त्यांच्या स्वरूपअनुभवाच्या पोटातील (निश्चयरूप) पाणी हालत नाही. ६३. ती त्याची प्रतीती ऐक्यरसाचीच जणू काय ओतलेली असते; अथवा त्रिकालाबाधीत जे स्वरूप त्या स्वरूपाच्या हृदयात ती जणू काय घातलेली असते, त्यांची प्रतीती ऐक्यता रूपी समुद्रात जणू काय धुतली असल्यामुळे ती मळत नाही. ६४. अथांग पाण्यात घट बुडाला असता तो आतबाहेर पाण्यानेच भरलेला असतो. नंतर तो दैववशात् पाण्यात असतानाच जर फुटला तर त्या घटात असलेले पाणी फुटते काय ? ६५. अथवा, सर्पाने कात टाकली अगर एखाद्याने उकडते म्हणून वस्त्र टाकले, तर असे करण्यात अवयवांमध्ये काही मोडतोड झाली का ? सांग बरे ! ६६. त्याप्रमाणे वरवर भासणारा जो शरीररूपी आकार तोच नाश पावत असून, त्या शरीराशिवाय असणारी आत्मवस्तु तर जशी सर्वत्र भरलेली आहे तशीच आहे. तीच आत्मवस्तु आपण अनुभवाने झाल्यावर आता (देहपाताच्या वेळी) बुद्धीचा निश्चय कसा डगमगेल ? ६७. म्हणून, याप्रमाणे मला अंतःकाळी जाणत असता जे देहाचा त्याग करतात, ते मद्रूपच होतात. ६८. एऱ्हवी साधारण विचार करून पाहिले तर मरण येऊन ठेपले असता मनुष्याच्या मनाला ज्या वस्तूची आठवण होते, तीच वस्तु तो प्राणी होतो. ६९. ज्याप्रमाणे कोणी एखादा मनुष्य काकुळतीने वाऱ्यासारखा पळत असता एकाएकी दोन्ही पावले निसटून आडात पडला. ७०. आता त्याला पडण्यापूर्वी ते पडणे चुकविण्याकरिता दुसरा कांही (उपाय) नाही, म्हणून जसे त्याला पडावेच लागते, ७१. त्याप्रमाणे मृत्यूच्या त्याप्रसंगी जी कांही एक वस्तु जीवाच्या समोर येऊन उभी राहते (ज्या वस्तूकडे त्यांचे मन लागते,) ती वस्तु होणे मग कोणत्याहि प्रकाराने चुकत नाही. ७२. आणि जेव्हां (मनुष्य) जागा असतो, त्या वेळेला त्याच्या वृत्तीने ज्याचा ध्यास घेतलेला असतो, तेच त्याला डोळा लागल्याबरोबर स्वप्नात दिसते. ७३.

अथवा हे कुंतीपुत्रा, ज्या ज्या वस्तूचे स्मरण करीत मनुष्य अंतकाली देहाचा त्याग करतो, त्या त्या वस्तुप्रत तो सर्वदा (तिच्या स्मरणाने) तिच्या ठिकाणी चित्त एकाग्र झालेला असल्यामुळे जातो. ६.

ज्याप्रमाणे जिवंत असताना जी गोष्ट आवडीने अंतःकरणात राहते तीच मरणाच्या वेळी वारंवार मनात येते. ७४. आणि मरणसमयी ज्यास जी वस्तु आठवते त्याच गतीला तो जातो;

म्हणून सर्व काळी माझे स्मरण कायम ठेव आणि युद्ध कर. मन व बुद्धि माझ्या ठिकाणी अर्पण करून राहिलास म्हणजे तू निःसंशय मजप्रतच येशील. ७.

असे आहे म्हणून, तू नेहमी माझेच स्मरण कर. ७५. डोळ्यांनी जे पाहावे किंवा कानांनी जे ऐकावे अथवा मनाने ज्याची कल्पना करावी किंवा वाणीने जे बोलावे, ७६. वरील सांगितलेले सर्व व्यवहार आतबाहेर मीच करून

मीचि आहे ॥ ७७ ॥ अगा ऐसया जरी जाहालिया । मग न मरिजे देह गेलिया । मा संग्रामु केलिया । भय काय तुज ॥ ७८ ॥ तूं मन बुद्धि सांचेंसीं । जरी माझिया स्वरूपीं अर्पिसी । तरी मातेंचि गा पावसी । हे माझी भाक ॥ ७९ ॥ हेंच कायिसया वरी होये । ऐसा जरी संदेहो वर्तत आहे । तरी अभ्यासूनि आदीं पाहें । मग नव्हे तरी कोपें ॥ ८० ॥

अभ्यासयोगयुक्तेन चेतसा नान्यगामिना । परमं पुरुषं दिव्यं याति पार्थानुचिंतयन् ॥ ८ ॥

येणेंचि अभ्यासेंसि योगु । चित्तासि करी पां चांगु । अगा उपायबळें पंगु । पहाड ठाकी ॥ ८१ ॥ तेविं सदभ्यासें निरंतर । चित्तासि परमपुरुषाची मोहर । लावीं मग शरीर । असो अथवा जावो ॥ ८२ ॥ जें नानागती पावतें । तें चित्त वरील आत्मयातें । मग कवण आठवी देहातें । गेलें कीं आहे ॥ ८३ ॥ पैं सरितेचेनि ओघें । सिंधुजळा मीनलें घोघें । तें काय वर्तत आहे मागें । म्हणोनि पाहों येती ॥ ८४ ॥ ना तें समुद्रचि होऊन ठेलें । तेविं चित्ताचें चैतन्य जाहालें । जेथ यातायात निमालें । घनानंद जें ॥ ८५ ॥

कविं पुराणमनुशासितारमणोरणीयांसमनुस्मरेद्यः ।
सर्वस्य धातारमचिंत्यरूपमादित्यवर्णं तमसः परस्तात् ॥ ९ ॥

जयाचें आकारावीण असणें । जया जन्म ना निमणें । जें आघवेंचि आघवेपणें । देखत असे ॥ ८६ ॥ जें गगनाहून जुनें । जें परमाणुहूनि सानें । जयाचेनि सन्निधानें । विश्व चळे ॥ ८७ ॥ जें सर्वांतें यया विये । सर्व जेणें जिये । हेतु जया बिहे । अचिंत्य जें ॥ ८८ ॥ देखें वोळंबा इंगळु न चरे । तेजीं तिमिर जेथ न सरे । जें देहाचें आंधारें । चर्मचक्षूसीं ॥ ८९ ॥ सुसडा सूर्यकणांचा राशी । जो नित्य उदो ज्ञानियांसी । अस्तमानाचें जयासी । आडनांव नाहीं ॥ ९० ॥

प्रयाणकाले मनसाचलेन भक्त्या युक्तो योगबलेन चैव ।
भ्रुवोर्मध्ये प्राणमावेश्य सम्यक् स तं परं पुरुषमुपैति दिव्यम् ॥ १० ॥

तया अव्यंगवाणेया ब्रह्मातें । प्रयाणकाले प्राप्ते । जो स्थिरावलेनि चित्तें । जाणोनि स्मरे ॥ ९१ ॥ बाहेरी पद्मासन रचुनी । उत्तराभिमुख बैसोनि । जीवीं सुख सूनि । कर्मयोगाचें ॥ ९२ ॥ आंतु मीनलेनि मनोधर्में । स्वरूपप्राप्तीचेनि प्रेमें । आपेंआप संभ्रमें । मिळावया ॥ ९३ ॥ आकळलेनि योगें । मध्यमा-मध्यमार्गे । अग्निस्थानौनि निगे । ब्रह्मरंध्रा ॥ ९४ ॥ तेथ अचेत चित्ताचा

घाल. मग सर्वकाळ सहज मीच आहे. ७७. अरे, असे झाले म्हणजे मग देह नाहीसा झाला, तरी तो मरत नाही, मग लढाई केलीस तरी तुला काय भय आहे ? ७८. तू मनबुद्धि ही खरोखर माझ्या स्वरूपात अर्पण करशील, तर मग माझ्याशी एकरूपच होशील, हे माझे प्रतिज्ञापूर्वक सांगणे आहे. ७९. अशी स्थिति कशाने होईल, असा जर संशय तुझ्या मनात राहिला असेल, तर अगोदर अभ्यास करून पहा; मग ती स्थिति झाली नाही, तर रागव. ८०.

हे पार्था, अभ्यासयोगामुळे स्थिर झालेल्या व अन्यत्र न जाणाऱ्या चित्ताने परम पुरुषाचे सतत स्मरण करणारा मनुष्य, त्या तेजस्वी परमपुरुषाप्रत जातो. ८.

याच अभ्यासाबरोबर चित्ताची सांगड चांगल्या प्रकारे घाल. अरे, प्रयत्नांच्या बळावर पांगळा देखील पर्वत चढून जातो. ८१. त्याप्रमाणे चांगल्या अभ्यासाने तू निरंतर आपल्या चित्ताला परम पुरुषाचे ध्यान लाव. मग शरीर राहो अथवा जावो. ८२. नाना गतींना पावणाऱ्या चित्ताने एकदा आत्म्यास वरले, मग देह आहे किंवा गेला, ह्याची कोणी आठवण ठेवावयाची ? ८३. नदीच्या ओघाबरोबर घो घो करीत समुद्राच्या पाण्यास मिळालेले जे पाणी, ते मागे काय चालेले आहे, म्हणून पाहाण्याकरिता परत येते काय ? ८४. नाही, तर ते समुद्रच होऊन राहिले; त्याप्रमाणे ते चित्तच चिद्रूप बनल्यावर मग त्या ठिकाणी जन्म-मरणाचा शीण सहजच संपला; कारण ते चैतन्य एकरस आनंद आहे. ८५.

सर्वज्ञ, पुरातन (विश्वाचा) नियंता, अणुपेक्षा (देखील) लहान, सर्व (स्थूलसूक्ष्म) जगाचा आश्रय, ज्याचे स्वरूप कल्पनेला अगोचर आहे, सूर्याप्रमाणे (प्रकाशरूप असे) ज्याचे स्वरूप आहे असा, (अज्ञानरूप) अंधकाराच्या पलीकडे असलेला जो (परम पुरुष), त्याचे जो सतत स्मरण करतो, ९.

ज्याचे अस्तित्व आकाराशिवाय आहे व जे जन्ममृत्युरहित असून जे सर्वत्र असल्यामुळे सर्वपणाने पाहते; ८६. जे आकाशाहून पुरातन आहे व जे परमाणूपेक्षाहि लहान असून ज्याच्या सान्निध्याने विश्वाची हालचाल होते; ८७. जे या सर्वांना प्रसवते व ज्याच्या योगाने सर्व असते, तर्क ज्याला भितो असे जे कल्पनेच्या पलीकडे आहे; ८८. पहा, विस्तवास जशी वाळवी लागत नाही, ज्या स्वरूपप्रकाशाच्या ठिकाणी (अज्ञानरूप) अंधाराचा लाग नाही, त्याचप्रमाणे जो स्वभावतः ज्ञानप्रकाशाचा दिवस असूनहि स्थूल दृष्टीला अंधार आहे, ८९. (जो स्वरूपदिवस अज्ञान्यांना अंधाराप्रमाणे असतो तोच स्वरूप-दिवस ज्ञान्यांना कसा असतो, ते या ओवीत सांगतात.) जे चैतन्य स्वच्छ सूर्यरूपी कणांचा ढीग आहे, जे ज्ञानवानांना नित्य अपरोक्ष आहे व ज्या चैतन्यरूप दिवसाला अस्तमानाचे आडनांवसुद्धा नाही. (जेथे अस्त होत नाही.) ९०.

(जो) मरणसमयी एकाग्र मनाने, भक्तीने व योगबलाने युक्त होऊन, दोन भुवयांमध्ये प्राण-वायूची योग्य प्रकारे स्थापना करून (त्याचे स्मरण करतो), तो त्या तेजस्वी परम पुरुषाप्रत जातो. १०.

मरणकाळ प्राप्त झाला असतांना, स्थिर अंतःकरणाने कांहीच व्यंग नसलेल्या ब्रह्माला, जो जाणून स्मरतो, ९१. बाहेर पद्मासन घालून उत्तरेकडे तोंड करून बसून, कर्मयोगाच्या आचरणाने प्राप्त झालेल्या समाधानाचे सुख अंतःकरणात साठवून, ९२. आत मन एकाग्र झाल्याने व आत्मस्वरूपप्राप्तीच्या प्रेमाने आपल्या ठिकाणी आपण समारंभाने मिळण्याकरिता; ९३. स्वाधीन झालेल्या अष्टांगयोगाने सुषुम्ना नाडीच्या मध्यमार्गाने, अग्निस्थानापासून ब्रह्मरंध्रास जाण्यास तो प्राण निघतो. ९४. जेथे प्राणवायु मूर्ध्नि

सांगातु । आहाचवाणा दिसे मांडतु । तेथ प्राणु गगनाआंतु । संचरे कां ॥ ९५ ॥ परी मनाचेनि स्थैर्यें धरिला । भक्तीचिया भावना भरला । योगबळें आवरला । सज्ज होऊनि ॥ ९६ ॥ तो जडाजडातें विरवितु । भ्रूलतामाजीं रचतु । जैसा घंटानाद लयस्तु । घंटेसीच होय ॥ ९७ ॥ कां झांकलिये घटींचा दिवा । नेणिजे काय जाहला केव्हां । या रीती जो पांडवा । देह ठेवी ॥ ९८ ॥ तो केवळ परब्रह्म । जया परमपुरुष ऐसें नाम । तें माझें निजधाम । होऊनि ठाके ॥ ९९ ॥

यदक्षरं वेदविदो वदन्ति विशन्ति यद्यतयो वीतरागाः ।
यदिच्छन्तो ब्रह्मचर्यं चरन्ति तत्ते पदं संग्रहेण प्रवक्ष्ये ॥ ११ ॥

सकळां जाणणेयां जे लाणी । तिये जाणिवेची जे खाणी । तयां ज्ञानियांचिये आयणी । जयातें अक्षर म्हणिपे ॥ १०० ॥ चंडवातेंही न मोडे । तें गगनचि कीं फुडें । वांचूनि जरी होईल मेहुडें । तरी उरेल कैंचें ॥ १ ॥ तेविं जाणणेया जें आकळिलें । तें जाणवलेपणेंचि उमाणलें । मग नेणवेचि तयांतें म्हणितलें । अक्षर सहजे ॥ २ ॥ म्हणोनि वेदविद नर । म्हणती जयातें अक्षर । जें प्रकृतीसी पर । परमात्मरूप ॥ ३ ॥ आणि विषयांचे विष उलंडूनि । जे सर्वेंद्रियां प्रायश्चित्त देऊनि । आहाति देहाचिया बैसोनि । झाडातळीं ॥ ४ ॥ ते यापरी विरक्त । जयाची निरंतर वाट पाहात । निष्कामासि अभिप्रेत । सर्वदा जें ॥ ५ ॥ जयाचिया आवडी । न गणिती ब्रह्मचर्याचीं सांकडीं । निष्ठुर होऊनि बापुडीं । इंद्रियें करिती ॥ ६ ॥ ऐसें जें पद । दुर्लभ आणि अगाध । जयाचिये थडियेचि वेद । चुबुकळिले ठेले ॥ ७ ॥ तें ते पुरुष होती । जे यापरी लया जाती । तरी पार्था हेचि स्थिती । एक वेळ सांगों ॥ ८ ॥ तेथें अर्जुनें म्हणितलें स्वामी । हेंचि म्हणावया होतों पां मी । तंव सहजें कृपा केली तुम्हीं । तरी बोलिजो कां जी ॥ ९ ॥ परि बोलावें तें अति सोहोपें । तेथें म्हणितलें त्रिभुवनदीपें । तुज काय नेणों संक्षेपें । सांगेन ऐक ॥ ११० ॥ तरी मना या बाहेरिलीकडे । यावयाची साविया सवें मोडे । हें हृदयाचिया डोहीं बुडे । तैसें कीजे ॥ ११ ॥

सर्वद्वाराणि संयम्य मनो हृदि निरुध्य च । मूर्ध्न्याधायात्मनः प्राणमास्थितो योगधारणाम् ॥ १२ ॥

परी हें तरीच घडे । जरी संयमाचीं अखंडें । सर्वद्वारीं कवाडें । कळासती ॥ १२ ॥ तरी सहजें मन कोंडलें । हृदयींचि असेल उगलें । जैसें करचरणीं मोडलें । परिवरु न संडी ॥ १३ ॥ तैसें चित्त राहिलिया पांडवा ।

आकाशात प्रवेश करतो तेथे प्राणाचा आणि चित्ताचा वरवर संबंध झालेला दिसतो. ९५. परंतु मनाच्या स्थिरतेने धरलेला व भक्तीच्या भावाने भरलेला व योगबलाने आवरलेला असा तयार होऊन, ९६. तो प्राणवायु चेतन व अचेतन पदार्थांस नाहीसे करून भुवयात संचार करतो (आणि तेथे लय पावतो;) ज्याप्रमाणे घंटेचा नाद घंटेत लय पावतो, ९७. अथवा, घटाखाली झाकलेला दिवा केव्हां काय झाला (विझला) हे जसे कळत नाही, त्याप्रमाणे अर्जुना, जो देह ठेवतो, ९८. जे केवळ परब्रह्म आहे व ज्याला परम पुरुष हे नांव आहे, असे जे माझे खास स्वरूप आहे, ते तो पुरुष होऊन राहतो. ९९.

जे अविनाशी आहे असे वेदवेत्ते सांगतात, (संसाराच्या) इच्छेपासून पराङ्मुख झालेले विरक्त ज्यामध्ये प्रवेश करतात व जे जाणण्याची इच्छा करणारे ब्रह्मचर्य आचरण करतात ते ('ब्रह्म' नामक) पद मी तुला संक्षेपाने सांगतो. ११.

जे ज्ञान संपूर्ण ज्ञानाचा शेवट आहे, त्या ज्ञानाची जे केवळ खाणच आहेत, त्या ब्रह्मज्ञान्यांच्या बुद्धीने ज्यास (ब्रह्मस्वरूपास) अविनाशी असे म्हणतात. १००. प्रचंड वाऱ्यानेहि जे नाहीसे होत नाही, ते खरोखर आकाशच होय. नाही तर ते जर ढग असते तर ते प्रचंड वाऱ्यापुढे कसे टिकते ? १०१. त्याप्रमाणे ज्ञानाला जे विषय झाले आणि विषय झाल्यामुळेच त्याच्याकडून जे मोजले गेले (ते क्षर होय). नंतर वृत्तिज्ञानाला जे विषय होत नाही (तर उलट वृत्तिज्ञानच जेथे लय पावते) त्याला सहजच अक्षर असे म्हटले. १०२. म्हणून वेद जाणणारे पुरुष ज्याला अक्षर असे म्हणतात आणि जे परमात्मस्वरूप प्रकृतीपलीकडचे आहे; १०३. आणि जे विषयांचा विषवत् त्याग करून व सर्वेंद्रियांना शुद्ध करून देहरूप झाडाच्या खाली बसलेले आहेत, १०४. याप्रमाणे जे विरक्त पुरुष आहेत ते ज्याची (परब्रह्माची) नेहमी वाट पाहत असतात आणि जे (परब्रह्म) निष्काम पुरुषांना अखंड अत्यंत प्रिय आहे; १०५. ज्याच्या प्रेमाने ते ब्रह्मचर्यासारख्या कठीण गोष्टी जुमानीत नाहीत आणि इंद्रियांवर कठोर होऊन त्यांना दीन करतात. १०६. असे जे ठिकाण (ब्रह्मस्वरूप), जे मिळावयास कठीण व जाणण्यास कठीण व ज्याच्या अलीकडच्या काठाशीच वेद गटांगळ्या खात राहिले आहेत (वेदासहि जे अगम्य आहे), १०७. ते (परब्रह्म), जे पुरुष याप्रमाणे देह ठेवतात, ते होतात; तर अर्जुना, हाच प्रकार तुला आणखी एक वेळ सांगतो. १०८. त्या प्रसंगी अर्जुन म्हणाला, महाराज, मी हेच विचारण्याच्या बेतात होतो इतक्यात तुम्ही सहजच कृपा केली. तर महाराज आता सांगावे, १०९. परंतु जे सांगाल ते अतिशय सोपे करून सांगा. त्या प्रसंगी त्रैलोक्याचे प्रकाशन करणारे श्रीकृष्ण म्हणाले, आम्ही तुझे मनोगत ओळखीत नाही काय ? तुला ते थोडक्यात सांगतो, ऐक. ११०. तरी या मनाला बाहेर येण्याची जी सवय आहे ती सहज नाहीशी करून, ते हृदयाच्या डोहात बुडेल तसे करावे. १११.

सर्व इंद्रियांचे नियमन करून, हृदयाच्या ठिकाणी मनाचा निरोध करून आणि आपला प्राणवायु मस्तकामध्ये ठेवून योगाचरणामध्ये स्थित होऊन; १२.

परंतु जर सर्वेंद्रियांच्या द्वारात नेहमी निग्रहाची कवाडे लावली तरच हे घडेल. ११२. मग ज्याप्रमाणे हातपाय मोडलेला मनुष्य घर सोडीत नाही, त्याप्रमाणे मग स्वभावतःच कोंडलेले मन अंतःकरणात स्वस्थ राहील. ११३. अर्जुना, तसे चित्त स्थिर झाले असता, मग प्राणवायूचा ॐकार करून (प्राणाने ॐकाराचे

प्राणांचा प्रणवुचि करावा । मग अनुवृत्तिपंथें आणावा । मूर्ध्निवरी ॥ १४ ॥ तेथ आकाशीं मिळे न मिळे । तैसा धरावा धारणाबळें । जंव मात्रात्रय मावळे । अर्धबिंबीं ॥ १५ ॥ तंववरी तो समीरु । निराळीं कीजे स्थिरु । मग लग्नीं जेविं ॐकारु । बिंबींचि विलसे ॥ १६ ॥

ओमित्येकाक्षरं ब्रह्म व्याहरन्मामनुस्मरन् । यः प्रयाति त्यजन्देहं स याति परमां गतिम् ॥ १३ ॥

तैसें ॐ हें स्मरों सरे । आणि तेथेंचि प्राणु पुरे । मग प्रणवांतीं उरे । पूर्णघन जें ॥ १७ ॥ म्हणोनि प्रणवैकनाम । हें एकाक्षर ब्रह्म । जो माझें स्वरूप परम । स्मरतसांता ॥ १८ ॥ यापरी त्यजी देहातें । तो त्रिशुद्धी पावे मातें । जया पावणया परौतें । आणिक पावणें नाहीं ॥ १९ ॥ येथ अर्जुना जरी विपायें । तुझां जीवीं हन ऐसें जाये । ना हें स्मरण मग होये । कायसयावरी अंतीं ॥ १२० ॥ इंद्रियां अनुघडु पडलिया । जीविताचें सुख बुडालिया । आंतुबाहेरी उघडलिया । मृत्युचिन्हें ॥ २१ ॥ ते वेळीं बैसावेंचि कवणें । मग कवण निरोधी करणें । तेथ काह्याचेनि अंतःकरणें । प्रणव स्मरावा ॥ २२ ॥ तरि अगा ऐसिया ध्वनी । झणें थारा देशी हो मनीं । पैं नित्य सेविला मी निदानीं । सेवकु होय ॥ २३ ॥

अनन्यचेताः सततं यो मां स्मरति नित्यशः । तस्याहं सुलभः पार्थ नित्ययुक्तस्य योगिनः ॥ १४ ॥
मामुपेत्य पुनर्जन्म दुःखालयमशाश्वतम् । नाप्नुवन्ति महात्मानः संसिद्धिं परमां गताः ॥ १५ ॥

जे विषयांसि तिळांजळी देऊनि । प्रवृत्तीवरी निगड वाऊनि । मातें हृदयीं सूनि । भोगितातीं ॥ २४ ॥ परि भोगितया नाराणुका । भेटणें नाहीं क्षुधादिकां । तेथ चक्षुरादिका । कवण पाडु ॥ २५ ॥ ऐसे निरंतर एकवटले । जे अंतःकरणीं मजशीं लिगटले । मीचि होऊनि आटले । उपासिती ॥ २६ ॥ तयां देहावसान जैं पावे । तैं तिहीं मातें स्मरावें । मग म्यां जरी पावावें । तरि उपास्ति ते कायसी ॥ २७ ॥ पैं रंकु एक आडलेपणें । काकुळती अंतीं धांवां गा धांवां म्हणे । तरि तयाचिये ग्लानि धांवणें । काय न घडे मज ॥ २८ ॥ आणि भक्तांही तेचि दशा । तरी भक्तीचा सोसु कायसा । म्हणऊनि हा ध्वनी ऐसा । न वाखाणावा ॥ २९ ॥ तिहीं जे वेळीं मी स्मरावा । ते वेळीं स्मरला क्रीं पावावा । तो आभारुही जीवा । साहवेचि ना ॥ १३० ॥ तें ऋणवैपण देखोनि आंगीं । मी आपुलियाचि उत्तीर्णत्वालागीं । भक्तांचियां तनुत्यागीं । परिचर्या करीं ॥ ३१ ॥ देहवैकल्याचा वारा । झणें लागेल या सुकुमारा ।

चिंतन केले असता प्राण प्रणवस्वरूप होतो,) त्यास मग सुषुम्ना नाडीच्या मार्गात मूर्ध्निआकाशापर्यंत आणावा. ११४. तेथे मूर्ध्निआकाशात प्राणवायूचा लय होईल न होईल अशा अर्धवट स्थितीत धारणेच्या जोरावर धरून ठेवावा. जेथपर्यंत अकार, उकार व मकार या तीन मात्रा अर्धमात्रारूप ॐकार बिंदूमध्ये नाहीशा झाल्या नाहीत, ११५. तोपर्यंत तो प्राणवायु मूर्ध्नि-आकाशात निश्चल करावा, मग अर्धबिंबात मात्रात्रयाचे ऐक्य झाले असता ॐकार अर्धमात्रेमध्ये जसा शोभतो (लयास पावतो) तसा प्राण मूर्ध्निआकाशात शोभतो (लयास पावतो). ११६.

ॐ या एकाक्षरी ब्रह्माचा उच्चार करीत असता व माझे स्मरण करीत असता, जो देहाचा त्याग करून जातो तो अत्यंत श्रेष्ठ अशा गतीला पावतो. १३.

तेव्हा ॐ हे स्मरण्याचे संपून तेथेच प्राणवायु संपतो. मग ॐकार स्मरण्याचे राहिले की, जे पूर्ण परब्रह्म तेच काय ते एक राहते. ११७. म्हणून प्रणव हे एक ज्याचे नाम आहे व जे एकाक्षर ब्रह्म आहे, ते माझे मुख्य स्वरूप असून त्या स्वरूपाचे स्मरण करीत असतांना, ११८. जो अशा स्थितीतच देहाचा त्याग करतो तो ज्या ब्रह्मप्राप्तीपलीकडे दुसरी कांही एक गोष्ट साध्य करावयाची नाही, त्या माझ्या स्वरूपाला निश्चयाने पावतो. ११९. येथे अर्जुना कदाचित् जर तुझ्या मनात असे वाटेल की (अंतःकाळी हे स्मरण करावे हे खरे परंतु) मग अंतःकाळी हे स्मरण कशाने होणार ? १२०. कारण इंद्रिये आपापली कर्मे करण्यास असमर्थ असल्यावर जिवंतपणाचे सुख नाहीसे होऊन आत बाहेर मरणाची लक्षणे उघड दिसू लागल्यावर, १२१. मग त्या वेळेस योगसाधनेस कोणी बसावे ? व इंद्रियांचा निग्रह कोणी करावा ? आणि कोणत्या अंतःकरणाने ॐकाराचे स्मरण करावे ? १२२. तर बाबा, अशा शंकेला कदाचित् तू मनात जागा देशील तर अशी शंका मनात आणू नकोस, कारण माझी जे नेहमीच सेवा करतात, त्या भक्तांच्या मरणकाली मी त्यांचा सेवक होतो. १२३.

पार्था, जो सतत अनन्यचित्त होऊन नित्य माझे स्मरण करतो, त्या (माझ्याशी) निरंतर एकवटलेल्या योग्याला मी सुलभच आहे. १४. (ही) श्रेष्ठ स्थिति प्राप्त झालेल्या महात्म्यांना मजप्रत आल्यानंतर दुःखाचे आगर असलेला व नश्वर असा पुनर्जन्म प्राप्त होत नाही. १५.

जे विषयांना तिलांजली देऊन प्रवृत्तीला बेडी घालून (निरोधून) मला अंतःकरणात साठवून माझ्या स्वरूपाचा अनुभव घेतात. १२४. परंतु मला हृदयात घालून कितीहि भोग घेतला तरी त्यांचे समाधान होत नसल्यामुळे भूक व तहान इत्यादिकांचा त्यास पत्ता नसतो तेथे डोळे इत्यादिकांची काय किंमत आहे ? १२५. अशा प्रकारे जे अखंड माझ्याशी एकरूप होऊन अंतःकरणाने मला जे चिकटले; ते मद्रूप होऊन माझीच भक्ति करतात. १२६. ज्या वेळेला त्यांचा देह पडण्याचा प्रसंग येतो, त्यावेळेला त्यांनी माझी आठवण करावी आणि मग जर मी त्यांच्याकडे जावे तर त्यांच्या त्या केलेल्या भक्तीची किंमत काय राहिली ? १२७. जर कोणी एखादा दीन अडल्यामुळे मरणसमयी काकुळतीने मला देवा धावा हो धावा, असे म्हणाला, तर त्याच्या संकटसमयी मी धावत नाही काय ? १२८. आणि भक्तांचीहि जर तीच अवस्था होत असेल, तर मग भक्तीचा एवढा हव्यास तरी कशाकरिता करावयाचा ? म्हणून अशा प्रकारच्या शंकेला तू महत्त्व देऊ नकोस. १२९. त्यांनी ज्या वेळी माझी आठवण करावी, त्या वेळेला स्मरण करताच मी पावावे, एवढे ओझे देखील माझ्या मनाला सहन होत नाही. १३०. तो कर्जदारपणा आपल्या ठिकाणी असलेला पाहून, त्या आपल्याच कर्जाच्या फेडीकरिता मी भक्तांच्या देह पडण्याच्या वेळी त्यांची सेवा - चाकरी करतो. १३१. देहान्त-समयीच्या व्याकुळतेचा संबंध कदाचित् माझ्या

म्हणोनि आत्मबोधाचां पांजिरां । सूयें तयातें ॥ ३२ ॥ वरि आपुलिया स्मरणाची उवाइली । हींव ऐसी करीं साउली । ऐसेनि नित्यबुद्धि संचली । मी आणीं तयातें ॥ ३३ ॥ म्हणोनि देहांतींचें सांकडें । माझिया कहींचि न पडे । मी आपुलियातें आपुलीकडे । सुखेंचि आणीं ॥ ३४ ॥ वरचील देहाची गंवसणी फेडुनी । आहाच अहंकाराचे रज झाडुनी । शुद्ध वासना निवडुनी । आपणपां मेळवीं ॥ ३५ ॥ आणि भक्तां तरी देहीं । विशेष एकवंकीचा ठाव नाहीं । म्हणऊनि अव्हेरु करितां कांहीं । वियोगु ऐसा न वाटे ॥ ३६ ॥ नातरी देहांतींचि मियां यावें । मग आपणपयातें न्यावें । हेंही नाहीं स्वभावें । जे आधींचि मज मीनले ॥ ३७ ॥ येरी शरीराचिया सलिलीं । असतेपण हेंचि साउली । वांचूनि चंद्रिका ते ठेली । चंद्रींच आहे ॥ ३८ ॥ ऐसे जे नित्ययुक्त । तयासि सुलभ मी सतत । म्हणऊनि देहांतीं निश्चित । मीचि होती ॥ ३९ ॥ मग क्लेशतरूची वाडी । जे तापत्रयाग्नीची सगडी । जे मृत्युकाकासि कुरोंडी । सांडिली आहे ॥ १४० ॥ जें दैन्याचें दुभतें । जें महाभयातें वाढवितें । जें सकळ दुःखाचें पुरतें । भांडवल ॥ ४१ ॥ जें दुर्मतीचें मूळ । जें कुकर्माचें फळ । जें व्यामोहाचें केवळ । स्वरूपचि ॥ ४२ ॥ जें संसाराचें बैसणें । जें विकाराचें उद्यानें । जें सकळ रोगांचें भाणें । वाढिलें आहे ॥ ४३ ॥ जें काळाचा खिचउशिटा । जें आशेचा आंगवठा । जन्ममरणाचा वोलिंवटा । स्वभावें जें ॥ ४४ ॥ जें भुलीचें भरिंव । जें विकल्पाचें वोतिंव । किंबहुना पेंव । विंचुवांचें ॥ ४५ ॥ जें व्याघ्राचें क्षेत्र । जे पण्यांगनेचें मैत्र । जें विषयविज्ञानयंत्र । सुपूजित ॥ ४६ ॥ जें लावेचा कळवळा । निवालिया विषोदकाचा गळाळा । जें विश्वासु आंगवळा । संवचोराचा ॥ ४७ ॥ जें कोढियाचें खेंव । जें काळसर्पाचें मार्दव । जें गोरीचें स्वभाव । गायन जें ॥ ४८ ॥ जें वैरियाचा पाहुणेरु । जें दुर्जनाचा आदरु । हें असो जें सागरु । अनर्थाचा ॥ ४९ ॥ जें स्वप्नीं देखिलें स्वप्न । जें मृगजळें सासिन्नलें वन । जें धूम्ररजांचें गगन । ओतलें आहे ॥ १५० ॥ ऐसें जें हें शरीर । तें ते न पवतीचि पुढती नर । जे होऊनि ठेले अपार । स्वरूप माझें ॥ ५१ ॥

आब्रह्मभुवनाल्लोकाः पुनरावर्तिनोऽर्जुन । मामुपेत्य तु कौन्तेय पुनर्जन्म न विद्यते ॥ १६ ॥

एऱ्हवीं ब्रह्मपणाचिये भडसे । न चुकतीचि पुनरावृत्तीचे वळसे । परि निवटलियाचें जैसें । पोट न दुखे ॥ ५२ ॥ नातरी चेइलियानंतरें ।

या सुकुमार भक्ताला लागेल म्हणून त्यास मी आत्मज्ञानाच्या पिंजऱ्यात ठेवतो. १३२. शिवाय आणखी माझ्याविषयी त्याला असलेले स्मरण हीच कोणी प्रशस्त व थंडगार अशी सावली ती त्या पिंजऱ्यावर मी करतो; अशा तऱ्हेने आत्म्याच्या नित्यतेविषयी दृढ झालेली बुद्धि मी त्याला देतो. १३३. म्हणून मरणाचे संकट माझ्या भक्ताला कधीच पडत नाही; माझ्या भक्ताला मी आपल्याकडे कांही आयास न पडता आणतो. १३४. आत्म्यावर असणारी देहरूपी गवसणी काढून टाकून अहंकाररूपी वरवर असणारी धूळ झाडून शुद्ध वासना वेगळी काढून घेऊन त्या भक्ताचे (मी) आपल्याशी ऐक्य करतो. १३५. आणि भक्तांना तरी देहात असतांना देखील विशेषतः देहतादात्म्याचा पत्ता नसतो, म्हणून देहत्याग करतांना त्यात (देहाचा) वियोग असा वाटत नाही. १३६. अथवा मरणाच्या वेळेलाच मी यावे आणि नंतर त्यांना आपणाकडे न्यावे (म्हणजे आपल्या स्वरूपात मिळवावे) असे करावे लागत नाही, कारण ते (भक्त) आधीच मला सहज मिळालेले असतात. १३७. एऱ्हवी चंद्राच्या चांदण्याचा भास जरी पाण्यात झाला तरी ते चांदणे चंद्राच्याच ठिकाणी असते, त्याप्रमाणे शरीररूपी पाण्यात जरी तो भक्त दिसला तरी तो नुसता भासमात्र आहे. वास्तविक तो माझ्या स्वरूपीच आहे. १३८. याप्रमाणे जे माझ्या ठिकाणी नित्य जडलेले असतात, त्यांना मी नेहमी जवळ आहे. म्हणून ते देह पडल्यावर खात्रीने मीच होतात. १३९. नंतर जे (शरीर) दुःखरूप वृक्षांची बाग व अध्यात्मादि तीन तापरूपी विस्तवाची शेगडी व मृत्युरूपी कावळ्यास उतरून टाकलेला बळी आहे; १४०. जे दैन्य प्रसवणारे आहे, जे मरणाला पोसते व जे सर्व दुःखांचे पुरे भांडवल आहे, १४१. जे दुष्टबुद्धीचे उत्पत्तिस्थान व वाईट क्रियांचे फल आहे, जे केवळ मूर्तिमंत गाढ अविवेकच आहे, १४२. जे संसाराची बैठक आहे, जे विकाररूपी झाडांची बाग आहे व सर्व रोगांचे वाढलेले ताट आहे; १४३. जे मृत्यूचे खाऊन राहिलेले अन्न आहे, जे मूर्तिमंत आशा आहे, जे जन्म व मृत्यूची स्वाभाविक वाहती वाट आहे; १४४. जे भ्रमाचे भरलेले व संशयाचे ओतलेले आहे; फार काय सांगावे ? जे विंचवाचे पेव आहे, १४५. जे शरीर वाघाचे वसतिस्थान आहे, जे वेश्येच्या स्नेहाप्रमाणे (दिखाऊ) आहे, जे विषयांचा अनुभव आणून देणारे सुपूजित यंत्रच आहे, १४६. जे राक्षसीची दिखाऊ कळकळ आहे, जे निवालेल्या विषाचा घोट आहे, जे सावाचे सोंग घेतलेल्या चोराचा मिळविलेला विश्वास आहे, १४७. जे रक्तपित्याचे आलिंगन आहे, जे हटकून मारणाऱ्या सापाचा मऊपणा आहे व जे पारध्याचे स्वाभाविक गायन आहे; १४८. जे शत्रूचा पाहुणाचार आहे, जे दुष्ट लोकांचा सन्मान आहे, हे राहू द्या; जे (सर्व) अनर्थांचा समुद्र आहे. १४९. जे (शरीर) स्वप्नात पाहिलेले स्वप्न आहे अथवा मृगजळाच्या पाण्याने भरास आलेले रान आहे किंवा जे शरीर म्हणजे धुराच्या कणांचे बनविलेले आकाश आहे; १५०. असे (अनर्थकारक व खोटे) जे शरीर ते, जे पुरुष माझे अमर्याद स्वरूपच होऊन राहिलेले आहेत, त्यांस पुन्हा प्राप्त होत नाही. १५१.

अर्जुना, ब्रह्मलोकासकट सर्व लोकींचे प्राणी पुनर्जन्म पावणारे आहेत. हे कुंतीपुत्रा, परंतु मजप्रत आल्यानंतर पुनर्जन्म नाही. १६.

सहजच विचार करून पाहिले तर ब्रह्मपदाचा थोरपणा जरी प्राप्त झाला तरी त्यास पुनः पुन्हा येणारे जन्ममरणांचे फेरे चुकतच नाहीत. परंतु ज्याप्रमाणे मेलेल्या माणसाचे पोट दुखत नाही; १५२. अथवा जागा झाल्यानंतर माणूस

न बुडिजे स्वप्नींचेनि महापूरें । तेवीं मातें पावले ते संसारें । लिंपतीचि ना ॥ ५३ ॥ एऱ्हवीं जगदाकाराचें सिरें । जें चिरस्थायीयांचे धुरे । ब्रह्मभुवन गा चवरें । लोकाचळाचें ॥ ५४ ॥ जिये गांवीचा पहारु दिवोवेरी । एका अमरेंद्राचें आयुष्य न धरी । विळोनि पांती उठी एकसरी । चवदाजणांची ॥ ५५ ॥

सहस्रयुगपर्यंतमहर्यद्ब्रह्मणो विदुः । रात्रिं युगसहस्रान्तां तेऽहोरात्रविदो जनाः ॥ १७ ॥

जैं चौकडिया सहस्र जाये । तैं ठायेठावो विळुचि होये । आणि तैसेंचि सहस्रे भरियें पाहें । रात्री जेथ ॥ ५६ ॥ येवढें अहोरात्र जेथिंचें । तेणें न लोटती जे भाग्याचे । देखती ते स्वर्गींचे । चिरंजीव ॥ ५७ ॥ येरां सुरगणांची नवाई । विशेष सांगावी येथ काई । मुदला इंद्राचीचि दशा पाहीं । जे दिहाचे चौदा ॥ ५८ ॥ परि ब्रह्मयाचियाहि आठां प्रहरांतें । आपुलियां डोळां देखते । आहाति गा तयांतें । अहोरात्रविद म्हणिपे ॥ ५९ ॥

अव्यक्ताद्व्यक्तयः सर्वाः प्रभवन्त्यहरागमे । रात्र्यागमे प्रलीयन्ते तत्रैवाव्यक्तसंज्ञके ॥ १८ ॥
भूतग्रामः स एवायं भूत्वा भूत्वा प्रलीयते । रात्र्यागमेऽवशः पार्थ प्रभवत्यहरागमे ॥ १९ ॥

तिये ब्रह्मभुवनीं दिवसें पाहे । ते वेळीं गणना केंही न समाये । ऐसें अव्यक्ताचें होये । व्यक्त विश्व ॥ १६० ॥ पुढती दिहाची चौपाहारी फिटे । आणि हा आकारसमुद्र आटे । पाठीं तैसाचि मग पाहांटे । भरों लागे ॥ ६१ ॥ शारदीयेचिये प्रवेशीं । अभ्रें जिरती आकाशीं । मग ग्रीष्मांतीं जैशी । निगती पुढती ॥ ६२ ॥ तैशी ब्रह्मदिनाचिये आदी । हे भूतसृष्टीची मांदी । मिळे जंव सहस्रावधी । निमित्त पुरे ॥ ६३ ॥ पाठीं रात्रींचा अवसरु होये । आणि विश्व अव्यक्ती लया जाये । तोही युगसहस्र मोटका पाहे । आणि तैसेंचि रचे ॥ ६४ ॥ हें सांगावया काय उपपत्ती । जे जगाचा प्रळयो आणि संभूती । इये ब्रह्मभुवनींचिया होती । अहोरात्रामाजीं ॥ ६५ ॥ कैसें थोरिवेचें मान पाहें पां । तो सृष्टिबीजाचा साटोपा । परि पुनरावृत्तिचिया मापा । शीग जाहला ॥ ६६ ॥ एऱ्हवीं त्रैलोक्य हें धनुर्धरा । तिये गांवींचा गा पसारा । तो हा दिनोदयीं एकसरां । मांडत असे ॥ ६७ ॥ पाठीं रात्रींचा समो पावे । आणि अपैसाचि सांठवे । म्हणिये जेथिंचें तेथ स्वभावें । साम्यासि ये ॥ ६८ ॥ जैसें वृक्षपण बीजासि आलें । कीं मेघ हें गगन जाहालें । तैसें अनेकत्व जेथ सामावलें । तें साम्य म्हणिपे ॥ ६९ ॥

स्वप्नातील महापुराने बुडत नाही, त्याप्रमाणे जे माझ्या स्वरूपी प्राप्त झाले ते पुरुष संसारबंधनात सांपडत नाहीत. १५३. एऱ्हवी जगदाकाराचा शिरोभाग आणि सर्व चिरस्थायी पदार्थांमध्ये अग्रगण्य व स्वर्गादि लोकरूपी पर्वताचे शिखर जो सत्यलोक (ब्रह्मदेवाचा लोक); १५४. ज्या सत्य-लोकरूपी गावाच्या प्रहर दिवसपर्यंत एका इंद्राचे आयुष्य टिकत नाही, (तर ज्या गावाच्या) एका दिवसात एकसारखी चौदा इंद्रांची पंगत उठते. १५५.

एक सहस्र युगे (चार युगांच्या सहस्र चौकड्या) झाली म्हणजे संपणारा असा ब्रह्मदेवाचा एक दिवस होय आणि एक सहस्र युगे राहाणारी (ब्रह्मदेवाची) एक रात्र होय, असे जे जाणतात, ते (ब्रह्मदेवाचे) अहोरात्र जाणणारे होत. १७.

चार युगांच्या जेव्हां हजार फेऱ्या होतात, तेव्हां ब्रह्मदेवाचा एक पूर्ण दिवसच होतो व पहा त्याचप्रमाणे हजार चौकड्या भरल्या म्हणजे जेथील एकरात्र होते, १५६. ज्या ठिकाणचा दिवस व रात्र एवढी मोठी आहेत, त्या कालात जे मरत नाहीत, ते भाग्यवान हा दिवस (आपल्या डोळ्यांनी) पाहतात, ते स्वर्गातील चिरंजीव होत. १५७. इतर देवांचे या ठिकाणी विशेष आश्चर्य काय सांगावयाचे आहे ! मुख्य देवांचा राजा जो इंद्र त्याचीच दशा पहा की, ते इंद्र ब्रह्मदेवाच्या एका दिवसात चौदा होतात. १५८. परंतु ब्रह्मदेवाच्याहि आठा प्रहरांना आपल्या डोळ्यांनी पाहणारे जे आहेत, त्यास ब्रह्मदेवाच्या दिवसरात्रीला जाणणारे म्हणावेत. १५९.

ब्रह्मदेवाच्या दिवसाला प्रारंभ झाला म्हणजे अव्यक्तापासून सर्व व्यक्त वस्तु उत्पन्न होतात. रात्रीला प्रारंभ झाला म्हणजे त्याच अव्यक्तनामक वस्तूंमध्ये त्या वस्तु लीन होतात. १८ हे अर्जुना, भूतांचा तोच हा समुदाय (याप्रमाणे) पुनः पुनः जन्मून पराधीन होऊन, रात्र सुरू झाली की लय पावतो, आणि दिवस सुरू झाला की (पुनः) जन्मतो. १९.

त्या ब्रह्मलोकात जेव्हां दिवस उगवतो तेव्हां ज्याची मोजदाद कोठेहि करता येत नाही, असे लीन असलेले जग आकाराला येते. १६०. पुढे दिवसाचे चार प्रहर संपले की हा आकारसमुद्र आटतो व पुनः पहाटे तसाच आकारसमुद्र भरावयास लागतो. १६१. शरद् ऋतूच्या आरंभी ज्याप्रमाणे ढग आकाशात नाहीसे होतात व नंतर ग्रीष्म ऋतूच्या शेवटी जसे ते पुनः उत्पन्न होतात; १६२. त्याप्रमाणे ब्रह्मदेवाच्या दिवसाच्या आरंभी हे भूतसृष्टीचे समुदाय हजार चौकड्यांच्या काळाचे कारण संपेपर्यंत उत्पन्न होत राहतात. १६३. मग रात्रीची वेळ होते आणि विश्व अव्यक्तात लीन होते. ती ही हजार चौकड्यांची रात्र अंमळ उजाडली की, पूर्वीप्रमाणे जगत् उत्पन्न होऊ लागते. १६४. हे सांगावयास कारण काय तर ब्रह्मलोकाच्या एका दिवसरात्रीमध्ये जगाची उत्पत्ति आणि संहार होतात. १६५. ब्रह्मदेवाच्या मोठेपणाचे प्रमाण कसे आहे ! पहा की, जो सृष्टी-रूपी बीजाचे साठवण आहे, तरी पण तोहि पुनरावृत्तीच्या मापाला शीग (टोक) झाला. १६६. हे अर्जुना, एऱ्हवी तर हा जो त्रैलोक्याचा विस्तार तो त्या ब्रह्मदेवाच्या गावचा दिवस उगवल्याबरोबर एकदम रचला जातो. १६७. मग रात्रीची वेळ प्राप्त झाली की तो (त्रैलोक्याचा पसारा) आपोआप लीन होतो, (व तो) जेथून उत्पन्न झाला तेथे स्वभावतः साम्याला येतो असे म्हणतात. १६८. ज्याप्रमाणे झाड बीजरूपाला येते अथवा ढग हे आकाशरूप होतात, त्याप्रमाणे या अनेकत्वाचा जेथे समावेश होतो, त्यास 'साम्य' म्हणतात. १६९.

परस्तस्मात्तु भावोऽन्योऽव्यक्तोऽव्यक्तात्सनातनः । यः स सर्वेषु भूतेषु नश्यत्सु न विनश्यति ॥ २० ॥

तेथ समविषम न दिसे कांहीं । म्हणोनि भूतें हे भाष नाहीं । जेविं दूधचि जाहालिया दहीं । नामरूप जाय ॥ १७० ॥ तेविं आकारलोपासरिसें । जगाचें जगपण भ्रंशे । परि जेथें जाहालें तें जैसें । तैसेंचि असे ॥ ७१ ॥ तैं तया नांव सहज अव्यक्त । आणि आकारा वेळीं तेंचि व्यक्त । हें एकास्तव एक सूचित । एऱ्हवीं दोनी नाहीं ॥ ७२ ॥ जैसें आटलिया रूपें । आटलेपण ते खोटी म्हणिपे । पुढती तो घनाकारु हारपे । जे वेळीं अळंकार होती ॥ ७३ ॥ इयें दोन्ही जैशीं होणीं । एकीं साक्षीभूत सुवर्णीं । तैसी व्यक्ताव्यक्ताची कडसणी । वस्तूचां ठायीं ॥ ७४ ॥ तें तरी व्यक्त ना अव्यक्त । नित्य ना नाशवंत । या दोहीं भावाअतीत । अनादिसिद्ध ॥ ७५ ॥ जें हें विश्वचि होऊनि असे । परि विश्वपण नासिलेनि न नासे । अक्षरें पुसिल्या न पुसे । अर्थु जैसा ॥ ७६ ॥ पाहें पां तरंग तरी होत जात । परि तेथ उदक तें अखंड असत । तेंवीं भूतभावीं नाशिवंत । अविनाश जें ॥ ७७ ॥ नातरी आटतिये अळंकारीं । नाटतें कनक असे जयापरी । तेवीं मरतिये जीवाकरीं । अमर जें आहे ॥ ७८ ॥

अव्यक्तोऽक्षर इत्युक्तस्तमाहुः परमां गतिम् । यं प्राप्य न निवर्तन्ते तद्धाम परमं मम ॥ २१ ॥
पुरुषः स परः पार्थ भक्त्या लभ्यस्त्वनन्यया । यस्यान्तःस्थानि भूतानि येन सर्वमिदं ततम् ॥ २२ ॥

जयातें अव्यक्त म्हणों ये कोडें । म्हणतां स्तुति हे ऐसें नावडे । जे मना बुद्धी न सांपडे । म्हणऊनियां ॥ ७९ ॥ आणि आकारा आलिया जयाचें । निराकारपण न वचे । आकारलोपें न विसंचे । नित्यता गा ॥ १८० ॥ म्हणोनि अक्षर जें म्हणिजे । तेवींचि म्हणतां बोधुही उपजे । जयापरौता पैसु न देखिजे । या नाम परमगती ॥ ८१ ॥ पैं आघवां इहीं देहपुरीं । आहे निजेलियाचे परी । जे व्यापारु करवी ना करी । म्हणऊनियां ॥ ८२ ॥ एऱ्हवीं जे शारीरचेष्टा । त्यांमाजी एकही न ठके गा सुभटा । दाहीं इंद्रियांचिया वाटा । वाहतचि आहाती ॥ ८३ ॥ उकलूं विषयांचा पेटा । होत मनाचां चोहटां । तो सुखदुःखाचा राजवांटा । भीतराहि पावे ॥ ८४ ॥ परि रावो पहुडलिया सुखें । जैसा देशींचा व्यापारु न ठके । प्रजा आपुलालेनि अभिलाखें ।

पण या वर सांगितलेल्या अव्यक्तापलीकडचे दुसरे जे सनातन अव्यक्त तत्त्व आहे, ते सर्व भूते नाहीशी झाली तरीहि नाहीसे होत नाही. २०.

तेथे (त्या साम्यावस्थेत) सम (एकसारखे एक), विषम (एकाहून एक भिन्न) हे कांही दिसत नाही. म्हणून (त्या साम्यावस्थेस) भूते असे म्हणता येत नाही. ते कसे तर ज्याप्रमाणे दूध हे दही झाल्यावर त्याचे दूध हे नांव व पातळपणाचे स्वरूप ही जातात. १७०. त्याप्रमाणे आकार नाहीसा झाल्याबरोबर जगाचा जगपणा नाश पावतो. पण जग जेथून झाले ते अव्यक्त जसेच्या तसेच असते. १७१. त्या वेळी त्यास (साम्यावस्थेस) सहज अव्यक्त असे म्हणतात आणि आकाराला आले म्हणजे त्यास व्यक्त (जग) असे म्हणतात. व्यक्त व अव्यक्त ही दोन्ही नांवे एकाच्यामुळे दुसरे अशी सापेक्ष दिलेली आहेत. विचार करून पाहिले तर स्वरूपदृष्ट्या हे दोन्ही भाव नाहीत. १७२. ज्याप्रमाणे अलंकार आटविल्यावर आटलेल्या आकाराला लगड असे म्हणतात व पुढे ज्या वेळी त्या लगडीचे निरनिराळे अलंकार होतात, त्या वेळी त्या लगडीचा लगडपणा नाहीसा होतो. १७३. अलंकार व लगड ह्या दोन्हींचे होणे जसे एका आधारभूत सोन्यावर असते त्याप्रमाणे आकार (जग) आणि निराकार (माया) यांचा विचार चैतन्याच्या ठिकाणी आहे. (म्हणजे आकार आणि निराकार या दोन्ही सापेक्ष कल्पनास आधार चैतन्यच आहे.) १७४. ते चैतन्य तर साकारहि नाही आणि निराकारहि नाही; त्यास तिन्ही कालांत असणारे असेहि म्हणता येत नाही व क्षणभंगूर असेहि म्हणता येत नाही. ते या परस्पर सापेक्ष दोन्ही स्थितींच्या पलीकडे असून नित्यसिद्ध आहे. १७५. ज्याप्रमाणे पाटीवर लिहिलेली अक्षरे पुसून टाकली तरी त्यापासून होणारा बोध नाहीसा होत नाही, त्याप्रमाणे जे चैतन्य विश्वाच्या रूपाने बनलेले आहे, परंतु विश्वपण नाहीसे झाल्याने ते नाहीसे होत नाही. १७६. हे पहा, पाण्यावर लाटा तर उत्पन्न होतात आणि नाहीशा होतात, परंतु त्या ठिकाणी त्या लाटांना आधार असलेले पाणी सर्वकाळ असते, त्याप्रमाणे या नाशिवंत प्राणिमात्रात त्यास आधारभूत असलेले जे चैतन्य ते अविनाशच असते. १७७. अथवा आटणाऱ्या अलंकारात जसे न आटणारे सोने असते त्याप्रमाणे मर्त्य जीवांच्या आकारांत जे अमर आहे; १७८.

ज्यास अव्यक्त, 'अक्षर' असे म्हणतात, त्यालाच परम (अत्यंत श्रेष्ठ) गति म्हणतात. ज्याप्रत गेल्यावर (प्राणी) परत येत नाहीत, ते माझे अत्यंत श्रेष्ठ असे स्वरूप आहे. २१. हे पार्था, ज्याच्यामध्ये ही सर्व भूते आहेत व ज्याने हे सर्व (विश्व) व्यापिलेले आहे, तो पर (श्रेष्ठ) पुरुष, अनन्य (एकनिष्ठ) भक्तीनेच प्राप्त होणारा आहे. २२.

ज्याला (परब्रह्माला) कौतुकाने अव्यक्त असे म्हटले तर त्याची (ती) स्तुति केली असे होत नाही, कारण ते मनबुद्धीला अगोचर आहे म्हणून. १७९. आणि अर्जुना, आकाराला आल्याने ज्याचे निराकारपण जात नाही व आकाराच्या लोपाने ज्याची नित्यता बिघडत नाही, १८०. म्हणून ज्याला अक्षर असे म्हणतात, तसेच ज्यास अक्षर असे म्हटले असता, ज्याचा बोधहि उत्पन्न होतो व ज्याच्या पलीकडे कांही एक विस्तार दिसत नाही, म्हणून ज्यास परमगति असे म्हणतात. १८१. परंतु संपूर्ण देहरूपी नगरामध्ये (जो परमात्मा) निजल्यासारखा (उदासीन) आहे, कारण की, तो कोणताहि व्यापार करीत नाही व करवीत नाही म्हणून. १८२. एऱ्हवी शरीराचे जे व्यापार आहेत त्यांपैकी अर्जुना, एकहि थांबत नाही तर देहादि इंद्रियांचे व्यवहार सुरूच आहेत. १८३. मनरूपी चव्हाट्यावर विषयरूप बाजार उघडलेले असतात व त्यांपासून होणाऱ्या सुखदुःखरूपी प्राप्तीतील राजाच्या हक्काचा मुख्य हिस्सा आत जीवालाहि पावता होतो. १८४. परंतु राजा सुखाने निजला असता ज्याप्रमाणे देशाचा

करितचि असती ॥ ८५ ॥ तैसें बुद्धीचें हन जाणणें । कां मनाचें घेणें देणें । इंद्रियांचें करणें । स्फुरण वायूचें ॥ ८६ ॥ हे देहक्रिया आघवी । न करवितां होय बरवी । जैसा न चलवितेनि रवी । लोकु चाले ॥ ८७ ॥ अर्जुना तया परी । सुतला ऐसा आहे शरीरीं । म्हणोनि पुरुषु गा अवधारीं । म्हणिपे जयातें ॥ ८८ ॥ आणि प्रकृतिपतिव्रते । पडिला एकपत्नीव्रतें । येणेंही कारणें जयातें । पुरुषु म्हणों ये ॥ ८९ ॥ पैं वेदांचें बहुवसपण । देखेचिना जयाचें आंगण । हें गगनाचें पांघरूण । होय देखा ॥ १९० ॥ ऐसें जाणूनि योगीश्वर । जयातें म्हणती परमपर । जें अनन्यगतीचें घर । गिंवसीत ये ॥ ९१ ॥ जे तनूवाचाचित्तें । नाइकती दुजिये गोष्टीतें । तयां एकनिष्ठेचें पिकतें । सुक्षेत्र जें ॥ ९२ ॥ हें त्रैलोक्यचि पुरुषोत्तमु । ऐसा साचु जयांचा मनोधर्मु । तयां आस्तिकांचा आश्रमु । पांडवा गा ॥ ९३ ॥ जें निगर्वाचें गौरव । जें निर्गुणाची जाणीव । जें सुखाची राणिव । निराशांसी ॥ ९४ ॥ जें संतोषियां वाढिलें ताट । जें अचिंतां अनाथांचें मायपोट । भक्तीसी उजू वाट । जया गांवा ॥ ९५ ॥ हें एकैक सांगोनि वाया । काय फार करूं धनंजया । पैं गेलिया जया ठाया । तो ठावोचि होइजे ॥ ९६ ॥ हिंवाचिया झुळुका । जैसें हिंवचि पडे उष्णोदका । कां समोर जालिया अर्का । तमचि प्रकाशु होय ॥ ९७ ॥ तैसा संसारु जया गांवा । गेला सांता पांडवा । होऊनि ठाके आघवा । मोक्षाचाचि ॥ ९८ ॥ तरि अग्नीमाजीं आलें । जैसें इंधनचि अग्नि जहालें । पाठीं न निवडेचि कांहीं केलें । काष्ठपण ॥ ९९ ॥ नातरी साखरेचा माघौता । बुद्धिमंतपणेंही करितां । परि ऊंस नव्हे पंडुसुता । जियापरी ॥ २०० ॥ लोहाचें कनक जहालें । हें एकें परिसें केलें । आतां आणिक कैचें तें गेलें । लोहत्व आणी ॥ १ ॥ म्हणोनि तूप होऊनि माघौतें । जेवीं दुधपणा न येचि निरुतें । तेविं पावोनियां जयातें । पुनरावृत्ति नाहीं ॥ २ ॥ तें माझें परम । साचोकारें निजधाम । हें आंतुवट तुज वर्म । दाविजत असे ॥ ३ ॥

यत्र काले त्वनावृत्तिमावृत्तिं चैव योगिनः । प्रयाता यान्ति तं कालं वक्ष्यामि भरतर्षभ ॥ २३ ॥

तेवींचि आणिकेंही एकें प्रकारें । हें जाणतां आहे सोपारें । तरि देह सांडितेनि अवसरें । जेथ मिळती योगी ॥ ४ ॥ अथवा अवचटें ऐसें घडे ।

व्यापार थांबत नाही; तर त्याची प्रजा आपापल्या इच्छेप्रमाणे व्यापार करीतच असते. १८५. त्याप्रमाणे बुद्धीची जाणण्याची क्रिया अथवा मनाची संकल्पविकल्परूप घेण्यादेण्याची क्रिया इंद्रियांचे व्यापार व प्राणवायूची हालचाल, १८६. ही सर्व देहक्रिया (परमात्म्याने स्वतः) न करविता चांगली होते. ज्याप्रमाणे सूर्य हा स्वतः लोकास व्यापार करावयास न लावता लोकांचे व्यापार चांगले चालतात. १८७ अर्जुना, याप्रमाणे (आत्मा) हा शरीरात निजल्यासारखा असा आहे, म्हणून त्याला पुरुष असे म्हणतात असे समज. १८८. आणि पुरुष असे म्हणण्याचे दुसरे कारण असे की. हा आत्मा पतिव्रता जी प्रकृति तिच्याशी एकपत्नीव्रताने असतो. या कारणास्तव देखील ज्याला पुरुष असे म्हणता येते. १८९. चारी वेदांचा विस्तार त्या परमात्म्याचे आंगणहि पाहू शकत नाही. हे चैतन्य आकाशाचे (ही) पांघरुण आहे. १९०. वर सांगितल्याप्रमाणे या पुरुषाचे स्वरूप आहे, असे जाणून श्रेष्ठ योगी ज्याला (पुरुषाला) सर्वांत पलीकडची गति असे म्हणतात आणि जो परमात्मा एकनिष्ठ भक्तांचे घर शोधीत येतो. १९१. जे कायावाचामनाने परमात्म्यावाचून दुसरी गोष्टच ऐकत नाहीत त्या एकनिष्ठांच्या एकनिष्ठेतेचे पीक देणारे जे चांगले शेत आहे. १९२. हे त्रैलोक्यच पुरुषोत्तम आहे, अशी ज्यांची पक्की समजूत आहे त्या आस्तिकांचे अर्जुना, जे (परमात्मस्वरूप) राहण्याचे ठिकाण आहे; १९३. जे गर्वरहित पुरुषांचे मोठेपण आहे, जे गुणातीत पुरुषांचे ज्ञान आहे व निरिच्छ पुरुषांना जे सुखाचे राज्य आहे; १९४. जे संतोषी पुरुषांना वाढलेले ताट आहे, जे संसाराची चिंता न करणारे असून ज्यांना माझ्यावाचून दुसरा कोणी मालक नाही अशा भक्तांचे मायपोट आहे आणि ज्या गावाला पोंचण्याला भक्ति हीच सरळ वाट आहे, १९५. अर्जुना, हे एकेक सांगून व्यर्थ विस्तार कशाला करू ? परंतु ज्या ठिकाणी गेले असता ते ठिकाणच आपण होतो. १९६. थंडीच्या झुळुकांनी जसे ऊन पाणीच थंड होते अथवा सूर्यासमोर अंधार आला असता तो अंधारच प्रकाश बनतो; १९७ अर्जुना, त्याप्रमाणेच ज्या परमात्मस्वरूपी मुक्कामाला हा (दुःखरूप देह-बुध्दयादि संघातरूपी) संसार पोंचला असता तो संसार सर्व बाजूंनी मोक्षच (दुःखशून्य व सुखरूप असा) होऊन राहातो. १९८. तरी ज्याप्रमाणे लाकूड अग्नीत गेले म्हणजे अग्नीरूपच होते व ते अग्नीरूप झाल्यावर पुनः लाकूडपणाने निराळे काढू म्हटले तर ते जसे निराळे निघतच नाही. १९९. अथवा ऊसाची साखर झाल्यावर त्या साखरेचा मूळचा ऊस करण्याचे जरी बुद्धिमान पुरुषानेहि मनात आणले तरी पुनः ऊस होणे ज्याप्रमाणे शक्य नाही; २००. परिसाने लोखंडाचे सोने केले; आता आणिक दुसरा पदार्थ कोठे आहे की जो नाहीसा झालेला लोखंडपणा पुनः आणील ? २०१. म्हणून ज्याप्रमाणे दुधाचे तूप झाल्यावर त्या तुपाला पुनः दूधपणा खात्रीने येत नाही, त्याप्रमाणे ज्या परमात्मस्वरूपास पावल्यावर पुनर्जन्म नाही. २०२. असे जे स्वरूप ते माझे स्वतःचे खरोखर श्रेष्ठ ठिकाण आहे; ही अंतरंगातील गुह्यगोष्ट तुला दाखवीत आहे. २०३.

हे भरतश्रेष्ठा. तथापि कोणत्या काली देहावसान झाले असतांना योगी अनावृत्तिप्रत जातात (जन्ममरणापासून मुक्त होतात) व (कोणत्या काली देहावसान झाले असतांना) आवृत्तिप्रत (पुनर्जन्माप्रत) जातात, तो काल सांगतो. २३.

त्याचप्रमाणे आणखीहि एका प्रकाराने हे (निजधाम) जाणणे सोपे आहे. तरी योगी लोक योग्य काली देहत्याग करून जेथे प्राप्त होतात (ते माझे निजधाम होय), २०४. अथवा अकस्मात असे घडते की योग्याचा देह अयोग्यकाली पडला

जे अनवसरें देह सांडे । तरि माघौतें येणें घडे । देहासीचि ॥ ५ ॥ म्हणोनि काळशुद्धी जरी देह ठेविती । तरी ठेवितखेवीं ब्रह्मचि होती । एऱ्हवीं अकाळीं तरी येती । संसारा पुढती ॥ ६ ॥ तैसें सायुज्य आणि पुनरावृत्ती । ये दोन्ही अवसराआधीन आहाती । तो अवसरु तुजप्रती । प्रसंगें सांगों ॥ ७ ॥ तरि ऐकें गा सुभटा । पातलिया मरणाचा माजिवटा । पांचै आपुलालिया वाटा । निघती अंतीं ॥ ८ ॥ ऐसा वरिपडिला प्रयाणकाळीं । बुद्धीतें भ्रमु न गिळी । स्मृति नव्हे आंधळी । न मरे मन ॥ ९ ॥ हा चेतनावर्गु आघवा । मरणीं असे टवटवा । परि अनुभविलिया ब्रह्मभावा । गंवसणी होऊनि ॥ २१० ॥ ऐसा सावध हा समवावो । आणि निर्वाणवेऱ्हीं निर्वाहो । हें तरीच घडे जरी सावावो । अग्नीचा आथी ॥ ११ ॥ पाहा पां वारेन कां उदकें । जैं दिवियाचें दिवेपण झांके । तैं असतीच काय देखे । दिठी आपुली ॥ १२ ॥ तैसें देहांतींचेनि विषमवातें । देह आंत बाहेरि श्लेष्मा आते । तैं विझोनि जाय उजितें । अग्नीचें जेव्हां ॥ १३ ॥ ते वेळीं प्राणासीचि प्राणु नाहीं । तेथ बुद्धि असोनि करील काई । म्हणोनि अग्नीविण देहीं । चेतना न थरे ॥ १४ ॥ अगा देहींचा अग्नि जरी गेला । देह नव्हे चिखलु वोला । वायां आयुष्यवेळु आपुला । आंधारां गिंवसी ॥ १५ ॥ आणि मागील स्मरण आघवें । तें तेणें अवसरें सांभाळावें । मग देह त्यजूनि मिळावें । स्वरूपीं कीं ॥ १६ ॥ तंव तया देहश्लेष्माचां चिखलीं । चेतनाचि बुडोनि गेली । तेथ मागिली पुढिली हे ठेली । आठवण सहजें ॥ १७ ॥ म्हणोनि आदीचि अभ्यासु जो केला । तो मरण न येतांचि निमोनि गेला । जैसें ठेवणें न दिसतां मालवला । दीपु हातींचा ॥ १८ ॥ आतां असो हें सकळ । जाण पां ज्ञानासि अग्नि मूळ । तया अग्नीचें प्रयाणीं बळ । संपूर्ण आथी ॥ १९ ॥

अग्निर्ज्योतिरहः शुक्लः षण्मासा उत्तरायणम् । तत्र प्रयाता गच्छन्ति ब्रह्म ब्रह्मविदो जनाः ॥ २४ ॥

आंत अग्निज्योतीचा प्रकाशु । बाहेरी शुक्लपक्षु परी दिवसु । आणि सामासांमाजीं मासु । उत्तरायण ॥ २२० ॥ ऐसिया समायोगाची निरुती । लाहोनि जे देह ठेविती । ते ब्रह्मविद होती । परब्रह्म ॥ २१ ॥ अवधारीं गा धनुर्धरा । येथवरी सामर्थ्य यया अवसरा । तेवींचि हा उजू मार्ग स्वपुरा । यावयासी ॥ २२ ॥ एथ अग्नी हें पहिलें पायतरें । ज्योतिर्मय हें दुसरें । दिवस जाणें तिसरें । चौथें शुक्लपक्ष ॥ २३ ॥ आणि सामास उत्तरायण ।

तर त्याला पुनः जन्माला यावे लागते. २०५. म्हणून योग्यांनी योग्य काली देह ठेवला तर देह ठेवताक्षणीच ब्रह्म होतात, एऱ्हवी त्यांनी जर अयोग्य काली देह ठेवला तर ते पुनः संसाराला येतात. २०६. त्याप्रमाणे मद्रूप होणे आणि जन्ममरणांच्या फेऱ्यात सांपडणे हे दोन्ही ठराविक मरणवेळेच्या आधीन आहेत. आता प्रसंगानुसार त्याच कालासंबंधाने विचार तुला सांगतो. २०७. तर अर्जुना, ऐक. मरणाचा जोर प्राप्त झाला असता शेवटी पंचमहाभूते आपआपल्या वाटेने निघतात. २०८. असा मरणकाल प्राप्त झाला असतांना बुद्धीला भ्रम गिळीत नाही, स्मरणशक्ति आंधळी होत नाही; आणखी मन मरत नाही. २०९. याप्रमाणे हा सर्व इंद्रियसमुदाय मरणसमयी टवटवीत असतो; पण तो अनुभवलेल्या ब्रह्मस्थितीला आकलन केल्यामुळे प्रसन्न असतो. २१०. याप्रमाणे हा इंद्रियसमुदाय सावध असणे आणि तो त्याचा सावधपणा शेवटपर्यंत टिकणे हे जर अग्नीचे साह्य असेल तरच घडेल. २११. असे पहा की, वाऱ्याने अथवा पाण्याने जेव्हां दिव्याचा प्रकाश नाहीसा होतो, तेव्हां (शाबूत) असलेली आपलीच दृष्टी पाहू शकते काय ? २१२. त्याप्रमाणे देह पडण्याच्या वेळी होणाऱ्या त्रिदोषाने देह आतबाहेर कफाने व्यापला जातो, त्या वेळी जेव्हां अग्नीचे तेज विझून जाते, २१३. त्या वेळी प्राणासच क्रियाशक्ति नसते, मग तेथे बुद्धि असून काय करील ? म्हणून अग्नीशिवाय शरीरात चेतना (ज्ञानकला) टिकत नाही. २१४. अरे अर्जुना, जर देहातील अग्नि गेला तर तो देह नाही, ओला चिखल आहे. असे झाले म्हणजे आयुष्य आपला वेळ व्यर्थ अंधारात शोधीत राहते. २१५. आणि वास्तविक पाहिले असता मागील जे सर्व स्मरण आहे, ते त्या वेळी तसेच ठेवावयाचे असते आणि मग देह टाकून परमात्मस्वरूपी मिळावयाचे असते. २१६. परंतु देहाला ज्या कफाने व्यापले, त्या कफाच्या चिखलात चेतना बुडून गेली, तेथे मागील (केलेल्या अभ्यासाची) पुढील (स्वरूपस्थितीची) आठवण स्वाभाविक रीतीने थांबली. २१७. म्हणून ज्याप्रमाणे ठेवलेली वस्तु पाहण्याकरिता हातात घेतलेला दिवा ती वस्तु दिसण्यापूर्वीच मालवून जावा त्याप्रमाणे मरणाच्या अगोदरच जो जन्मभर अभ्यास केला तो मरण येण्याच्या पूर्वीच नाहीसा झाला. २१८. आता हे सगळे असू दे. असे समज की ज्ञानाला मूळ कारण अग्नि आहे. त्या अग्नीचे मरणकाळी संपूर्ण बळ असावे. २१९

(आत) अग्नि व ज्योतीचा प्रकाश, (बाहेर) दिवस, शुक्ल पक्ष आणि उत्तरायणाचे सहा महिने, यांच्या ठिकाणी (या स्थितीत) ज्यांचे देहावसान होते, ते ब्रह्मवेत्ते जन ब्रह्माप्रत जातात. २४.

देहात अग्नीचा व ज्योतीचा प्रकाश असून बाहेर शुक्ल पक्ष परंतु दिवस आणि उत्तरायणातील सहा महिन्यांपैकी एक महिना, २२०. अशा या चांगल्या जुळून आलेल्या योगाची प्राप्ति होऊन जे योगी आपला देह सोडतात ते ब्रह्मवेत्ते परब्रह्म होतात. २२१. अर्जुना, ऐक. या कालाचे येथपर्यंत सामर्थ्य आहे आणि त्याचप्रमाणे आत्मस्वरूपाकडे येण्यास हा सरळ मार्ग आहे. २२२. येथे अग्नि ही पहिली पायरी आहे. ज्योतीचे स्वरूप ही दुसरी पायरी आहे. दिवस ही तिसरी पायरी आणि शुक्ल पक्ष ही चौथी पायरी असे समज. २२३. आणि उत्तरायणातील सहा महिने ही वरची पायरी आहे.

तें वरचील गा सोपान । येणें सायुज्यसिद्धिसदन । पावती योगी ॥ २४ ॥ हा उत्तम काळु जाणिजे । यातें अर्चिरा मार्गु म्हणिजे । आतां अकाळु तोही सहजें । सांगेन आईक ॥ २५ ॥

धूमो रात्रिस्तथा कृष्णः षण्मासा दक्षिणायनम् । तत्र चान्द्रमसं ज्योतिर्योगी प्राप्य निवर्तते ॥ २५ ॥

तरि प्रयाणाचेनि अवसरें । वातुश्लेष्मु सुभरे । तेणें अंतःकरणीं आंधारें । कोंदलें ठाके ॥ २६ ॥ सर्वेंद्रियां लांकुड पडे । स्मृति भ्रमामाजीं बुडे । मन होय वेडें । कोंडे प्राण ॥ २७ ॥ अग्नीचें अग्निपण जाये । मग तो धूमचि अवघा होये । तेणें चेतना गिंवसली ठाये । शरीरींची ॥ २८ ॥ जैसें चंद्राआड आभाळ । सदट दाटे सजळ । मग गडद ना उजाळ । ऐसें झांवळें होय ॥ २९ ॥ कां मरे ना सावध । ऐसें जीवितासि पडे स्तब्ध । आयुष्य मरणाची मर्याद । वेळु ठाकी ॥ २३० ॥ ऐसी मनबुद्धिकरणीं । सभोंवतीं धूमाकुळाची कोंडणी । तेथ जन्में जोडलिये वाहणी । युगचि बुडे ॥ ३१ ॥ हां गा हातींचें जे वेळीं जाये । ते वेळीं आणिका लाभाची गोठी कें आहे । म्हणऊनि प्रयाणीं तंव होये । येतुली दशा ॥ ३२ ॥ आणि देहाआंतु ऐसी स्थिती । बाहेरि कृष्णपक्षु वरि राती । आणि सामासही ते वोडवती । दक्षिणायन ॥ ३३ ॥ इये पुनरावृत्तीचीं घराणीं । आघवीं एकवटती जयाचिया प्रयाणीं । तो स्वरूपसिद्धीची काहाणी । कैसेनि आइके ॥ ३४ ॥ ऐसा जयाचा देह पडे । तया योगी म्हणोनि चंद्रवरी जाणें घडे । मग तेथूनि मागुता बहुडे । संसारा ये ॥ ३५ ॥ आम्हीं अकाळु जो पांडवा । म्हणितला तो हा जाणावा । आणि हाचि धूम्रमार्गु गांवा । पुनरावृत्तीचिया ॥ ३६ ॥ येर तो अर्चिरा मार्गु । तो वसता आणि असलगु । साविया स्वस्त चांगु । निवृत्तीवरी ॥ ३७ ॥

शुक्लकृष्णे गती ह्येते जगतः शाश्वते मते । एकया यात्यनावृत्तिमन्ययावर्तते पुनः ॥ २६ ॥

ऐसिया अनादि या दोन्ही वाटा । एकी उजू एकी अव्हांटा । म्हणऊनि बुद्धिपूर्वक सुभटा । दाविलिया तुज ॥ ३८ ॥ कां जे मार्गामार्ग देखावे । साच लटिके वोळखावें । हिताहित जाणावें । हिताचिलागीं ॥ ३९ ॥ पाहें पां नाव देखतां बरवी । कोणी आड घाली काय अथावीं । कां सुपंथ जाणोनिया अडवीं । रिगवत असे ॥ २४० ॥ जो विष अमृत वोळखे । तो अमृत काय सांडूं शके । तेविं जो उजू वाट देखे । तो अव्हांटा न वचे ॥ ४१ ॥ म्हणोनि फुडें । पारखावें खरें कुडें । पारखिलें तरी न पडे ।

या मार्गाने योगी तद्रूपता सिद्धीच्या घराला येतात. २२४. हा उत्तम काळ आहे असे समज. याला अर्चिरादि मार्ग म्हणावे. आता अकाळ जो आहे तोहि ओघाने सांगतो, ऐक. २२५.

(आत) धूर (धूमयुक्त अग्नि), त्याच प्रमाणे (बाहेर) रात्र, कृष्ण पक्ष आणि दक्षिणायनाचे सहा महिने, या स्थितीत (ज्याचे देहावसान होते तो) योगी चंद्रलोकापर्यंत जाऊन परत येतो. २५.

तरी मरणाच्या वेळी वात व कफ (शरीरामध्ये) फार दाटतो, त्यामुळे अंतःकरणात अंधार गच्च भरून राहतो. २२६. सर्व इंद्रिये लाकडासारखी जड होतात, स्मरणशक्ति भ्रमात बुडते, मन वेडे होते व प्राण कोंडतो. २२७. अग्नीची उष्णता जाते, मग सर्व धूरच होतो. त्या धुराने चेतना शरीरात कोंडून राहते. २२८. ज्याप्रमाणे पाण्याने भरगच्च भरलेले ढग चंद्राच्या आड दाट यावेत, मग त्या वेळी गडद अंधकारहि नाही आणि स्वच्छ उजेडहि नाही असा झुंजुमुंजू उजेड असतो. २२९. याप्रमाणे तो धड मेलेला नसतो व शुद्धीवरहि नसतो अशी जीवितास स्तब्धता येते. आयुष्य मरणाच्या वेळेची वाट पाहत राहते. २३०. याप्रमाणे मन, बुध्दि व इंद्रिये यांच्या सभोवती अशी ही धुराच्या समुदायाची वाटणी होते, तेव्हां जन्मभर संपादन केलेला स्वरूप अभ्यासाचा मार्ग संपूर्ण नष्ट होतो. २३१. बाबा अर्जुना, जन्मभर केलेला हातचा अभ्यास जेव्हां जातो, त्या वेळी आणखी प्राप्तीची गोष्ट कशाला मनात आणावयाला पाहिजे ? म्हणून मरणकाळी तर अशी अवस्था होते. २३२. अशी ही देहाच्या आत स्थिति होऊन बाहेर वद्य पंधरवडा, शिवाय रात्र आणि दक्षिणायनातील सहा महिनेहि येतात. २३३. ही वारंवार फेऱ्यात आणणारी ठिकाणे ज्याच्या मरणाच्या वेळेला सर्वत्र एकत्र जुळून येतात तो ब्रह्मप्राप्तीची गोष्ट कशी ऐकेल ? २३४. अशा रीतीने ज्याचा देह पडतो, तो योगी असल्याकारणाने त्याचे चंद्रलोकापर्यंत जाणे घडते. नंतर तेथून तो माघारा फिरून पुनः मृत्युलोकात जन्मास येतो. २३५. अर्जुना, आम्ही अकाळ म्हणून जो म्हटला, तो हाच असे समज आणि हाच पुनर्जन्मरूप गावास येण्याचा धूम्र मार्ग आहे. २३६. दुसरा जो अर्चिरादि मार्ग तो वाहता आणि सुगम आहे आणि तो सहज कल्याणकारक असून मोक्षाची प्राप्ती करून देण्यास चांगला आहे. २३७.

जगाचे प्रकाशरूप आणि अंधकाररूप (म्हणजे अर्चिरादि आणि धूम्र) असे हे दोन मार्ग नित्य आहेत. पहिल्या मार्गाने मनुष्य पुनः जन्माला येत नाही, पण दुसऱ्याने पुनः जन्म पावतो. २६.

हे अर्जुना, अशा या अनादि कालापासून चालत असलेल्या दोन्ही वाटा आहेत. त्यांपैकी एक सरळ व एक आडमार्गाची आहे. म्हणून तुला या दोन्ही वाटा मुद्दाम दाखविल्या आहेत. २३८. कारण की, आपल्या हिताकरिताच योग्य-अयोग्य मार्ग पाहावे, खरे-खोटे ओळखावे आणि आपले हित कशात आहे व अनहित कशात आहे, हे समजून घ्यावे. २३९. असे पहा की, चांगली नाव डोळ्यापुढे दिसत असून (तिच्यामध्ये न बसता) कोणी अथांग पाण्यात उडी घालील काय ? अथवा राजमार्ग माहीत असून कोणी आडरानात शिरेल काय ? २४०. विष व अमृत ही जो ओळखतो त्याच्याने अमृत टाकवेल काय ? त्याचप्रमाणे जो सरळ मार्ग जाणतो, तो आडमार्गाला जाणार नाही. २४१. म्हणून खरे व खोटे याची चांगली परीक्षा करावी, अशी परीक्षा केली असता कधीहि

अनवसरें कहीं ॥ ४२ ॥ एऱ्हवीं देहांतीं थोर विषम । या मार्गाचें आहे संभ्रम । जन्में अभ्यासिलियाचें हन काम । जाईल वायां ॥ ४३ ॥ जरी अर्चिरा मार्गु चुकलिया । अवचटें धूम्रपंथें पडलिया । तरी संसारपांतीं जुंतलिया । भंवताचि असावें ॥ ४४ ॥ हे सायास देखोनि मोठे । आतां कैसेनि पां एकवेळ फिटे । म्हणोनि योगमार्ग गोमटे । शोधले दोन्ही ॥ ४५ ॥ तंव एकें ब्रह्मत्वा जाइजे । आणि एकें पुनरावृत्ती येइजे । परि दैवगत्या जो लाहिजे । देहांतीं जेणें ॥ ४६ ॥

नैते सृती पार्थ जानन्योगी मुह्यति कश्चन । तस्मात्सर्वेषु कालेषु योगयुक्तो भवार्जुन ॥ २७ ॥

ते वेळीं म्हणितलें हें नव्हे । वायां अवचटें काय पावे । देह जाऊनि वस्तु होआवे । मार्गेंच कीं ॥ ४७ ॥ तरी आतां देह असो अथवा जावो । आम्ही तों केवळ वस्तूचि आहों । कां जे दोरीं सर्पत्व वावो । दोराचिकडुनी ॥ ४८ ॥ मज तरंगपण असे का नसे । ऐसें हें उदकासी कहीं प्रतिभासे । तें भलतेव्हां जैसें तैसें । उदकचि कीं ॥ ४९ ॥ तरंगाकारें न जन्मेचि । ना तरंगलोपें न निमेचि । तेविं देहीं जे देहेंचि । वस्तु जाहले ॥ २५० ॥ आतां शरीराचे तयाचिया ठाईं । आडनांवही उरलें नाहीं । तरी कोणें काळें काई । निमे तें पाहें पां ॥ ५१ ॥ मग मार्ग तैं कासया शोधावे । कोणें कोठूनि कें जावें । जरी देशकालादि आघवें । आपणचि असिजे ॥ ५२ ॥ आणि हां गा घटु जे वेळीं फुटे । ते वेळीं तेथिंचे आकाश लागे नीटे वाटे । वाटा लागे तरि गगना भेटे । एऱ्हवीं चुके ॥ ५३ ॥ पाहें पां ऐसें हन आहे । कीं तो आकारुचि म्हणों जाये । येर गगन तें गगनींचि आहे । घटत्वाहि आधीं ॥ ५४ ॥ ऐसिया बोधाचेनि सुरवाडें । मार्गामार्गाचें सांकडें । तया सोऽहंसिद्धा न पडे । योगियांसी ॥ ५५ ॥ याकारणें पंडुसुता । तुवां होआवें योगयुक्ता । येतुलेनि सर्वकालीं साम्यता । आपणपां होईल ॥ ५६ ॥ मग भलतेथ भलतेव्हां । देहबंधु असो अथवा जावा । परि अबंधा नित्य ब्रह्मभावा । विघड नाहीं ॥ ५७ ॥ तो कल्पादि जन्मा नागवे । कल्पांतीं मरणें नाप्लवे । माजि स्वर्गसंसाराचेनि लाघवें । झकवेना ॥ ५८ ॥ येणें बोधें जो योगी होये । तयासी या बोधाचेंचि नीटपण आहे । कां जे भोगातें पेलूनि पाहें । निजरूपा ये ॥ ५९ ॥ पैं गा इंद्रादिकां देवां । जयां सर्वस्वें गाजती राणिवा । तें सांडणें मानूनि पांडवा । डावली जो ॥ २६० ॥

अनुचित होणार नाही. (अकाली देह पडणार नाही.) २४२. तसे केले नाही तर मरणकाळी या भ्रांतिकारक धूम्रमार्गाचे मोठे संकट आहे की, जन्मभर ज्या हेतूने अभ्यास केला तो हेतु व्यर्थ जाईल. २४३. अर्चिरादि मार्ग चुकून, अकस्मात् जर धूम्रमार्गात (शरीर) पडले, तर संसाराच्या पंक्तीला जुंपले जाऊन फिरतच राहावे लागेल. २४४. हे (पुनः पुन्हा जन्ममरणाचे) मोठे सायास पाहून, आता हे सायास कशाने एकवार दूर होतील (हे पाहावे) म्हणून हे दोन्ही योगमार्ग नीट रीतीने दाखविले. २४५. तर पहिल्या मार्गाने (अर्चिरादि मार्गाने) ब्रह्मत्वास जाता येते आणि दुसऱ्या (धूम्रमार्गाने) पुनर्जन्माला येणे होते. परंतु प्रारब्धाने मरणकाळी ज्याला जो मार्ग वाट्याला येईल, (त्याला त्या मार्गाची गति मिळेल.) २४६.

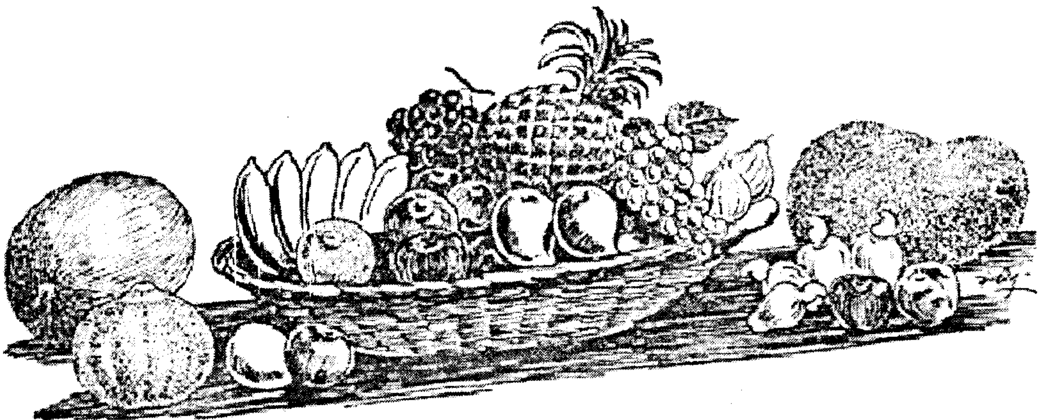
हे पार्था, हे दोन मार्ग जाणणारा कोणताहि योगी मोह पावत नाही. म्हणून अर्जुना तू सर्व काळी योगयुक्त हो. २७.

(मरणकाळी अर्चिरादि मार्ग वाट्याला येतो का धूम्रमार्ग वाट्याला येतो हे अनिश्चित आहे, असे पाहून अर्जुन खिन्न झाला.) त्या वेळी (भगवंत) म्हणाले, देह जाऊन अर्चिरादि मार्गाने ब्रह्म होईल हे व्यर्थ आहे; कारण प्रारब्धवशात् अकस्मात् काय प्राप्त होईल कोणास ठाऊक ? (ते कळत नाही.) म्हणून हे नको. २४७. तर आता देह असो अथवा जावो, आम्ही तर केवळ (ब्रह्मच) आहोत. कारण की, जसे दोरीवर भासलेला सर्पपणा दोरीच्या दृष्टीने मिथ्या आहे. २४८. मला तरंगपणा आहे किंवा नाही असे पाण्याला केव्हां तरी वाटते काय ? ते पाणी वाटेल तेव्हां जसेच्या तसे पाणीच असते. २४९. लाटेच्या व्यक्त होण्याने पाणी जन्मत नाही अथवा लाट नाहीशी झाली तरी ते पाणी मरत नाही. त्याप्रमाणे जे देहवान असतांना देहानेच ब्रह्म झाले. २५०. आता त्या तत्त्ववेत्त्यांच्या ठिकाणी शरीराचे आडनांवहि उरले नाही. तर बाबा अर्जुना, असा विचार कर की, कोणत्या काळी काय नाश पावणार आहे ? २५१. जर सर्व देश व काल आपणच आहोत, तर मग हे अर्चिरादि अथवा धूम्रमार्ग कशाला शोधावे ? आणि कोणी कोठून कोठे जावयाचे ? २५२. आणि अरे अर्जुना, घट ज्या वेळेला फुटतो, त्या वेळी घटातील आकाश नीट वाटेला लागते व नीट वाटेला लागले तर महाकाशाला ते नेमके मिळते, नाही तर (एऱ्हवी) ते महाकाशाला मिळावयाचे चुकेल काय ? २५३. आम्ही म्हणतो असे आहे; पहा की, घटाचा आकारच (फक्त) नाहीसा होतो. वास्तविक पाहिले तर घटपणाच्या आधीहि (त्यातील) आकाश आकाशाच्या ठिकाणीच आहे. २५४. अशा या बोधाच्या अनुकूलतेने मार्गामार्गाचे संकट, 'मी ब्रह्म आहे' असे ज्ञान झालेल्या त्या योग्यांना पडत नाही. २५५. अर्जुना, म्हणून तू योगसंपन्न हो. एवढ्याने स्वतःच्या ठिकाणी सर्वकाळ स्वरूप-साम्यता होईल. २५६. मग वाटेल तेथे, वाटेल तेव्हां, देहाचा पाश असो अथवा जावो, परंतु बंधरहित अखंड ब्रह्मस्थितीत बिघाड येणार नाही. २५७. तो कल्पाच्या आरंभी जन्मात सापडत नाही. कल्पाच्या अंती तो मरणाने बुडत नाही व मधल्या स्थितीत म्हणजे स्थितिकाली स्वर्ग आणि संसार यांच्या मोहाने तो फसला जात नाही. २५८. या बोधाने जो योगी होतो, त्याला या बोधाचाच सरळपणा असतो. कारण की तो स्वर्गातील व संसारातील भोगांना विचाराने वजन करून पाहतो व ते असार म्हणून त्यांचा त्याग करून तो आत्मस्वरूपाला येतो. २५९. बा अर्जुना, इंद्रादिक देवांना त्यांचे सर्वस्व म्हणून जी राज्ये प्रसिद्ध आहेत, ती ओवाळून टाकलेल्या बळीप्रमाणे त्याज्य समजून ती तो तुच्छ म्हणून टाकून देतो. २६०.

वेदेषु यज्ञेषु तपःसु चैव दानेषु यत्पुण्यफलं प्रदिष्टम् ।
अत्येति तत्सर्वमिदं विदित्वा योगी परं स्थानमुपैति चाद्यम् ॥ २८ ॥

जरी वेदाध्ययनाचें जालें । अथवा यज्ञाचें शेतचि पिकलें । का तपोदानांचें जोडलें । सर्वस्व हन जें ॥ ६१ ॥ तया आघवयांचि पुण्याचा मळा । भारु आंतौनि जया ये फळा । जें परब्रह्म निर्मळा । सांठि न सरे ॥ ६२ ॥ जें नित्यानंदाचेनि मानें । उपमेचा कांटाळां न दिसे सानें । पाहा पां वेदयज्ञादि साधनें । जया सुखा ॥ ६३ ॥ जें विटे ना सरे । भोगितयाचेनि पवाडें पुरे । पुढती महासुखाचें सोयरें । भावंडचि ॥ ६४ ॥ ऐसें दृष्टीचेनि सुखपणें । जयासी अदृष्टाचें बैसणें । जें शतमखींहि आंगवणें । नोहेचि एका ॥ ६५ ॥ तयातें योगीश्वर अलौकिकें । दिठीचेनि हाततुकें । अनुमानिती कौतुकें । तंव हळुवट आवडे ॥ ६६ ॥ मग तया सुखाची किरीटी । करूनिया गा पाउटी । परब्रह्माचिये पाठीं । आरूढती ॥ ६७ ॥ ऐसें चराचरैकभाग्य । जें ब्रह्मेशां आराधनायोग्य । योगियांचें भोग्य । भोगधन जें ॥ ६८ ॥ जो सकळ कळांची कळा । जो परमानंदाचा पुतळा । जो जिवाचा जिव्हाळा । विश्वाचिया ॥ ६९ ॥ जो सर्वज्ञतेचा वोलावा । जो यादवकुळींचा कुळदिवा । तो कृष्ण जी पांडवा- । प्रती बोलिला ॥ २७० ॥ ऐसा कुरुक्षेत्रींचा वृत्तांतु । संजयो रायासी असे सांगतु । तेचि परियसा पुढां मातु । ज्ञानदेव म्हणे निवृत्तीचा ॥ २७१ ॥

इति श्रीमद्भगवद्गीतासूपनिषत्सु ब्रह्मविद्यायां योगशास्त्रे
श्रीकृष्णार्जुनसंवादे ब्रह्माक्षरनिर्देशो नाम अष्टमोऽध्यायः ॥ ८ ॥
(श्लोक २८, ओंव्या २७१)
॥ श्रीसच्चिदानंदार्पणमस्तु ॥

वेदाध्ययन, यज्ञ, तपश्चर्या अथवा दान यांमध्ये जे जे पुण्यकारक फल सांगितलेले आहे, त्या सर्व फलांहून अधिक फल हे (जीव ब्रह्म यांचे ऐक्यरूपी ज्ञान) आहे; हे जाणून योगी त्यास (वरील वेदाध्ययनादिकांच्या मार्गाने प्राप्त होणारी स्वर्गसुखासारखी फले त्यांस) मागे टाकून अत्यंत श्रेष्ठ अशा स्थानाप्रत जातो. २८.

जरी वेदाच्या अध्ययनाने मिळणारे पुण्य प्राप्त झाले अथवा यज्ञरूप शेतच पिकले किंवा तपाचे अथवा दानाचे असलेले सर्वस्व, पुण्य मिळाले. २६१. (तरी) त्या सर्वच पुण्याच्या मळ्याला पुष्कळ पीक येऊन जे फळ येते ते फळ नित्य शुद्ध परमात्माच्या तुलनेला येत नाही. २६२. जे स्वर्गसुख, नित्यानंदाच्या मानाने उपमेच्या ताजव्यात घालून पाहिले असता, लहान दिसत नाही; पहा की, ज्या सुखाच्या प्राप्तीकरिता वेदयज्ञादि साधने आहेत; २६३. जे (स्वर्गसुख) विटत नाही व संपत नाही, भोगणाऱ्याच्या इच्छा पुरविते आणि शिवाय जे स्वर्गसुख ब्रह्मसुखाचे धाकटे भावंडच आहे, २६४. अशा तऱ्हेने दिसण्यातच जे सुख आहे व ज्याला अदृष्टाचा (संस्काररूपाने असलेल्या धर्माचा) आधार आहे व जे शंभर यज्ञ करून देखील कित्येकांना साध्य होत नाहीच, २६५. त्या स्वर्गसुखाला योगीश्वर (आपल्या) लोकोत्तर विचार दृष्टीरूपी हातावर लीलेनेच वजन करून त्या स्वर्गसुखाच्या योग्यतेचे अनुमान करतात, तो ते त्यास अगदीच हलके दिसून येते. २६६. अर्जुना, मग ते योगीश्वर त्या स्वर्गसुखाची पायरी करून परब्रह्माच्या पटावर बसतात. २६७. याप्रमाणे स्थावर जंगमात्मक जगाचे जे एकमेव भाग्य, जे ब्रह्मदेव व शंकर यांनाहि आराधना करण्यास योग्य व जे योग्यांना भोगण्याला योग्य असे भोगरूपी ऐश्वर्य आहे. २६८. जो (परमात्मा) सर्व कळांची कळा आहे, जो परमानंदाची मूर्ति आहे व जो विश्वाच्या जीवाचा जिव्हाळा आहे. २६९. जो परमात्मा सर्वज्ञतेचे जीवन आहे, जो यादवांच्या कुलाचा कुलदीप आहे, असा श्रीकृष्ण अर्जुनास येणेप्रमाणे बोलला. २७०. अशी ही कुरुक्षेत्रावरील हकीकत संजय, राजा धृतराष्ट्राला सांगत होता, तीच गोष्ट पुढे तुम्ही ऐका, असे निवृत्तिनाथांचे शिष्य ज्ञानदेव म्हणतात. २७१.

